

ARKADIUSZ BOREK* – WARSZAWA

**LIBER BENEFICIORUM JANA ŁASKIEGO –
PRZYCZYNEK DO KRYTYKI ŹRÓDŁOZNAWCZEJ
GNIEŹNIEŃSKIEJ KSIĘGI UPOSAŻEŃ****

Streszczenie

Badania źródłoznawcze nad księgami uposażeń beneficjów (*libri beneficiorum*) polskich diecezji z przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych są właściwie nieobecne w polskiej historiografii. Jedynym wyjątkiem jest księga uposażeń autorstwa Jana Długosza. Sytuacja ta jest istotnym brakiem, wzięwszy pod uwagę znaczenie tych źródeł dla badania całego szeregu problemów historycznych. Niniejszy tekst stanowi próbę zmiany tego stanu. Przedmiotem artykułu jest analiza zagadnienia powstania, przechowywania i funkcjonowania tekstu opisu archidiakonatu kaliskiego z *libri beneficiorum* diecezji gnieźnieńskiej, spisane go z polecenia arcybiskupa Jana Łaskiego w ciągu drugiej i na początku trzeciej dekady XVI wieku. Tekst ma charakter przyczynkowy i stanowi próbę poruszenia pewnych podstawowych zagadnień. Studium wspomnianych problemów przeprowadzono na bazie powszechnie znanego tekstu opisu archidiakonatu kaliskiego, a także informacji z innych źródeł: zapisek konsystorskich, kapitulnych i porównania z innymi tomami księgi uposażeń Jana Łaskiego, w tym brudnopisem łączycko-łowickim. Jednym ze źródeł i istotnym elementem studium jest wykorzystanie odpisów tekstu opisu parafii św. Michała w Dobrecu (obecnie część Kalisza), pochodzących z nieznanego dotychczas egzemplarza kaliskiej części gnieźnieńskiej księgi uposażeń. Z tego względu poświęcono im więcej miejsca i w aneksie opublikowano ich edycję. W artykule postawiono wstępne hipotezy co do organizacji prac przy zbieraniu informacji do księgi uposażeń Łaskiego, metod opracowania tekstu oraz funkcjonowania księgi w ciągu pierwszych 100 lat od jej sporządzenia.

Słowa kluczowe: liber beneficiorum; diecezja gnieźnieńska; archidiakonat kaliski; Dobrzec; praktyka kancelaryjna

* Arkadiusz Borek – mgr historii; Zakład Atlasu Historycznego Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk; e-mail: borek.arkadiusz@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7706-860X>

**Tekst powstał w ramach projektu „Księgi konsystorza kaliskiego z lat 1504-1534” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr 2014/13/N/HS3/04425).

Źródło, które omówię w niniejszej pracy, należy do niewielkiej grupy za-
bytków nazywanych księgami uposażeń (*libri beneficiorum*). Ich główną treścią
są majątkowe podstawy beneficjów rozumianych jako kanonicznie erygowane
instytucje kościelne. Księgi te dokumentują najistotniejsze elementy stanu ma-
jątkowo-prawnego poszczególnych beneficjów – opisują ich źródła dochodów,
patronów, często aktualnych posiadaczy, wezwania obiektów kościelnych, a przy
parafiach ich okręgi. Istotne jest to, że odnoszą się one do całych diecezji, a nie
pojedynczych instytucji kościelnych¹. Do tej grupy źródeł można zakwalifiko-
wać trzy wydane zabytki. Są to księgi uposażeń diecezji krakowskiej, autorstwa
Jana Długosza (1470-1480)², diecezji poznańskiej, spisana na polecenie biskupa
poznańskiego Jana Lubrańskiego (1510)³, oraz archidiecezji gnieźnieńskiej, spi-

¹ Zob. również definicje: Z. Chodyński, *Liber beneficiorum*, w: *Encyklopedia kościelna*, t. 12, Warszawa 1879, s. 185; *Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1-2, Gniezno 1880-1881 (dalej: LBG 1-2), t. 2, s. IV; H. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, s. 143; E. Gigilewicz, *Liber beneficiorum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 946. Jako „księgi uposażeń” określa się też *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, wyd. H. Markgraf, W. Schulte, Breslau 1889 (*Codex diplomaticus Silesie*, t. 14), rejestr dochodów biskupstwa lubuskiego z 1405 r. (*Das Lebuser Stiftsregister von 1405. Studien zu den Sozial- und Wirtschaftsverhältnissen im mittleren Oderraum zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, wyd. H. Ludat, Wiesbaden 1965; LBG 1, s. V.) czy też księgę klasztoru w Darłowie (*Liber beneficiorum domus Corone Marie prope Rugenwold 1406-1528*, wyd. H. Lemcke, Stettin 1919). Dwóm pierwszym bliżej jest do inwentarza dochodów, ostatnia jest rejestrem ofiar na rzecz klasztoru. Jako że obejmują one pojedyncze instytucje, należy je uznać za osobną kategorię źródeł. Do domniemanego istnienia wcześniejszych niż długoszowa ksiąg uposażeń (S. Kuraś, *Regestrum ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966, s. 14-16) należy podchodzić sceptycznie. Wczesne spisy krakowskie były raczej rejestrami taks pojedynczych instytucji (M.D. Kowalski, *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części „Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis” Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze”, 46 (2008) s. 85-87; M.D. Kowalski, *Źródła i wiarygodność informacji w Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis Jana Długosza*, w: *Jan Długosz (1415-1480) życie i dzieła*, red. L. Korczak, M.D. Kowalski, P. Węcowski, Kraków 2016, s. 107). Być może bardziej rozbudowany był inwentarz uposażenia kapituły poznańskiej – *Liber beneficiorum dioecesis Posnaniensis anni 1510*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950 (dalej: LBP), s. 1-3. Zob. też *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 11, Vladislavia, 1891, s. 3-4, 6-9; S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów-Warszawa-Kraków 1987, s. 32-37. Istotne jest również odróżnienie ksiąg uposażeń od późniejszych wizytacji (J. Łukowski, *Liber beneficiorum Jana arcybiskupa Łaskiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 10 (1878) s. 37, 48-49; J. Nowacki, *Liber beneficiorum*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 5 (1950) nr 1-12, s. 342; S. Litak, *akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, 5 (1962) nr 3, s. 41-58).

² Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przedziecki, t. 1-3, Cracoviae 1863-1864. Edycję oparto na XVII-wiecznej kopii, przez co jej jakość jest oceniana wyjątkowo nisko. Zob. Kuraś, *Regestum*, s. 6-10; Kowalski, *Dzieje autografu*, s. 83, 94; Kowalski, *Źródła i wiarygodność*, s. 104-105.

³ LBP.

sana na polecenie arcybiskupa Jana Łaskiego (1511-1523; dalej LBG)⁴. Uboższymi krewnymi ksiąg uposażeń pod względem szczegółowości opisu są księgi retaksacji beneficjów (*libri retaxionum*). Do tej pory zostały wydane księgi z diecezji kujawskiej z 1527 roku⁵ oraz z diecezji krakowskiej z 1529 roku⁶. Należy podkreślić, że określenia, takie jak *liber beneficiorum* lub *liber retaxionum* w odniesieniu do danego tomu wynikały częściowo z tradycji⁷. W większości z wymienionych ksiąg występują braki instytucjonalne⁸ lub geograficzne⁹. Różna jest również dokładność opisu poszczególnych beneficjów¹⁰. Niezależnie od tych różnic i braków treść wspomnianych źródeł jest porównywalna i pozwala ująć je razem.

Księgi uposażeń z początków XVI wieku powstały jako urzędowe spisy dokumentujące stan posiadania i dochody instytucji kościelnych, co miało być podstawą do późniejszego oszacowania możliwych obciążeń fiskalnych, którymi można je obłożyć. Księga Długosza powstała z jego prywatnej inicjatywy¹¹.

⁴ LBG 1-2. W tekście skrót LBG bez numeru tomu oznacza po prostu *liber beneficiorum Gnieźnieński* jako gnieźnieńską księgę uposażeń, a nie konkretny tytuł czy rękopis.

⁵ *Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 11; W. Kujawski, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: część 1: wizytacje XVI i XVII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997) s. 33.

⁶ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxionum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968. Zob. też L. Poniewozik, *Obraz parafii małopolskich w świetle Liber beneficiorum Jana Długosza. Luki i wybrane możliwości uzupełnienia*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 108 (2017) s. 248-249.

⁷ Tak było z dziełem Długosza, określenie go jako *liber beneficiorum* pochodzi dopiero od nowożytnych kopistów (Kuraś, *Regestrum*, s. 6). Krakowską księgę z 1529 r. jako *liber retaxionum* oznaczono również w XVII wieku (*Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej*, s. VII-IX.). Już wydawca księgi włocławskiej traktował terminy *l. beneficiorum* i *l. retaxionum* jako określające podobne źródła (*Monumenta*, s. 3). W tej sytuacji wypada za Kurasiem (*Regestrum*, s. 16) i Wyczawskim (*Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1990, s. 287-288.) zdefiniować właściwe księgi retaksacji jako proste wykazy beneficjów z informacją o wysokości dochodu lub taksie.

⁸ O klasztorach wspomina tylko Długosz. W księdze poznańskiej intencja opisu klasztorów została jedynie zasygnalizowana (LBP s. 57), w pozostałych nie ma o tym wzmianki. U Łaskiego brak beneficjów katedralnych.

⁹ W księdze gnieźnieńskiej zabrakło archidiakonatu kamieńskiego (wydzielony z archidiakonatu gnieźnieńskiego w 1512 r.), we włocławskiej archidiakonatu pomorskiego (został on w bardzo rachitycznej formie dopisany później. *Monumenta*, s. 5, 74-76), poznańska zaś objęła tylko wielkopolską część diecezji, ale występuje tam wiele braków (LBP s. 57).

¹⁰ Za najdokładniejsze i najbogatsze w informacje historyczne uchodzi dzieło Długosza. Nieco gorzej wypada pod tym względem księga gnieźnieńska, gdzie występują różnice między opisami poszczególnych archidiakonatów. W porównaniu z nimi słabo wypadają pozostałe księgi.

¹¹ Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 38-48; LBG 1, s. IX-XIV; LBG 2, s. III-IV; *Monumenta*, s. 4; Nowacki, *Liber beneficiorum*, s. 341; LBP, s. 1, 3-8; Kuraś, *Regestrum*, s. 17; J. Luciński, *Liber beneficiorum Jana Długosza. Uwagi krytyczne*, „Studia Źródłoznawcze”, 13 (1968) s. 148-149; *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej*, s. V-VII, X; Wyczawski, *Przygotowanie*, s. 287; Kowalski, *Dziej autografu*, s. 87.

Niezależnie od tego zarówno ona, jak i inne *libri beneficiorum* szybko stały się ważnym materiałem dowodowym. W rejestrach kościelnych lub wizytacjach były traktowane jako punkt wyjścia do opisu stanu późniejszego¹², uznawano je nawet za surogaty dokumentów erekcyjnych. Same księgi zaopatrywano w formularze służące do wystawiania zaświadczeń. Prawną powagę ksiąg uposażeń podkreślił sejm w 1635 roku. Jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku przed sądami pruskimi wykorzystywano gnieźnieńską księgę uposażeń¹³. Choć księgi te straciły wartość sądową, nie do przecenienia pozostała ich wartość historyczna. Masowość i bogactwo występujących tam informacji pozwalają na ich szerokie wykorzystanie w badaniach nad historią struktur kościelnych i duchowieństwa określonego terenu¹⁴, poszczególnych instytucji kościelnych¹⁵, a także innych tematów¹⁶. Nie ulega jednak wątpliwości, że źródłom tym najwięcej zawdzięczają duże serie z zakresu geografii historycznej (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, Atlas historyczny Polski oraz Słowniki historyczno-geograficzne). Mimo szerokiego wykorzystania brakuje pogłębionej refleksji źródłoznawczej nad księgami uposażeń. Krytycznych ujęć doczekało się jedynie dzieło Długosza¹⁷. W przypadku

¹² Włocławek, Archiwum Diecezjalne (dalej ADWł), Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Wiz. (dalej ADWł, AAG Wiz.) 3, Akta wizytacji archidiaconatu gnieźnieńskiego 1608-1609, k. 490-541; Zob. Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 59; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 roku przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła*, cz. 1, wyd. C. Skowron, Lublin 1965, s. X; *Akta wizytacji katedry wawelskiej oraz kościołów diecezji krakowskiej*, wyd. E. Bularz, Kraków 2014, s. XI.

¹³ *Volumina Legum*, t. 3, Petersburg, 1859, s. 407; Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 24, 48-73; LBG 2, s. 15; J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 2, Poznań 1888, s. 729-730; Nowacki, *Liber beneficiorum*, s. 342; LBP, s. 12-13; 16; Kuraś, *Regestrum*, s. 5; Luciński, *Liber beneficiorum*, s. 150.

¹⁴ M.in. E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004; S. Zajączkowski, *Sieć parafialna na terenie przedrozbiorowego powiatu radomszczańskiego w początkach XVI w.*, „Zeszyty Radomszczańskie”, 3 (2009) s. 87-151; A. Jabłońska, *Struktura kapituły uniejowskiej w świetle Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, 72 (2001) s. 95-106.

¹⁵ M.in. E. Wiśniowski, *Kolęda – meszne – stołowe na ziemiach polskich. Problem rejonizacji, w: Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesiątolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 625-638; M.D. Kowalski, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000.

¹⁶ S. Mielczarski, J. Szafflik, *Zagadnienie łąnów pustych w Polsce XV i XVI wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1 (1956) z. 2 (2), s. 55-103; P. Taflowski, *Książka w kościołach parafialnych archidiecezji gnieźnieńskiej w świetle Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 79 (2003) s. 453-460; K. Ratajczak, *Szkolnictwo w Wielkopolsce na tle sąsiadów w okresie średniowiecza*, Poznań 2017.

¹⁷ Kuraś, *Regestrum*; Luciński, *Liber beneficiorum*; K. Jelonek, *W sprawie „Liber beneficiorum” Jana Długosza*, „Studia Historyczne”, 12 (1969) nr 3, s. 429-439; K. Jelonek, *Czas powstania rękopisu „Liber beneficiorum” Jana Długosza na podstawie znaków wodnych*, w: *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, Warszawa-Kraków 1985. Kowalski, *Dzieje autografu*; M. Starzyński, „*Nomina abbatum monasterii Clare Tumbae alias Mogiła*”: przyczynek do krytyki „*Liber beneficiorum*” Jana Długosza, „Studia Historyczne”, 47 (2004) z. 2,

ksiąg poznańskiej i gnieźnieńskiej stan badań pozostał właściwie niezmienny od momentu wydania ich drukiem.

Niniejsza praca jest próbą zmiany tego stanu rzeczy. Głównym przedmiotem studium jest opis archidiaconatu kaliskiego z LBG. Opierać się będę nie tylko na zachowanym rękopisie, lecz także na nieznanym do tej pory fragmencie innej redakcji tego opisu. Pomocniczo zostaną wykorzystane inne tomy LBG¹⁸. Celem artykułu jest próba przedstawiania uwarunkowań powstania tekstu opisu archidiaconatu kaliskiego (od strony praktycznej) i jego funkcjonowanie w XVI wieku. Tekst w założeniu ma charakter przyczynkarski i nie roszczę sobie prawa do wyczerpania tematu – jest to niemożliwe w ramach jednego artykułu. Z tego też powodu będę się koncentrował na jednym tomie LBG, jako głównym przedmiocie analizy.

Punktem wyjścia dla interesujących nas problemów jest określenie metod pozyskiwania informacji służących za podstawę opisu archidiaconatu kaliskiego. Dla innych ksiąg uposażeń ustalenia na ten temat są dość ogólnikowe. Długosz, działający raczej z inicjatywy własnej, jedynie z niewielkim wsparciem instytucjonalnym, pozyskiwał informacje bezpośrednio z różnego rodzaju dokumentów, do których miał dostęp czy też dzięki swoim znajomościom wśród kleru diecezji krakowskiej¹⁹. W pozostałych przypadkach, ze względu na odgórne polecenie spisania ksiąg, pozyskiwanie materiału wyglądało inaczej i informacje o beneficjach pozyskiwano poprzez działania administracyjne. W diecezji poznańskiej w ramach wizytacji archidiaconi i dziekani wiejscy przygotowywali dokumentację, którą przesyłali do Poznania²⁰. Dane do księgi krakowskiej z 1529 roku w poszczególnych archidiaconatach zbierały specjalne komisje, które opracowywały materiał niezależnie²¹. Komentując tę sprawę w przypadku LBG, Jan Łukowski stwierdził, kto zbierał informacje w trzech archidiaconatach, w przypadku czterech (łęczyckiego, łowickiego, uniejowskiego i kurzelowskiego) podejrzewał, że byli to miejscowi archidiaconi²². Przypuszczenie jest jednak słabo uargumento-

s. 139-156; Kowalski, *Źródła i wiarygodność*, s. 103-125; M. Zdanek, *Rola dokumentu w opisach klasztorów cysterskich w Liber beneficiorum. Przyczynek do archiwalnych kwerend Jana Długosza*, w: *Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza*, red. J. Rajman, D. Żurek, Kraków 2016, s. 341-373; Poniewozik, *Obraz parafii*.

¹⁸ W Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie (AAG) w Archiwum Kapituły Metropolitalnej przechowywanych jest 5 tomów LBG: XVI-wieczny czystopis opisów archidiaconatów gnieźnieńskiego, uniejowskiego i kurzelowskiego (ACap B87), brudnopis archidiaconatów łęczyckiego i łowickiego (ACap B88), będący przedmiotem niniejszego studium opis archidiaconatu kaliskiego (ACap B89), XVII-wieczna kopia czystopisu z opisami archidiaconatów gnieźnieńskiego, uniejowskiego i kurzelowskiego (ACap B89a) i czystopis opisu archidiaconatów łęczyckiego i łowickiego oraz ziemi wieluńskiej (ACap B89b).

¹⁹ Kuraś, *Regestrum*, s. 17, 44; Luciński, *Liber beneficiorum*, s. 154, 156; Jelonek, *W sprawie „Liber beneficiorum”*, s. 431; Kowalski, *Dzieje autografu*, s. 86-87, 94; Starzyński, „*Nomina abbatum monasterii Clare Tumbae alias Mogila*”, s. 145-154; Kowalski, *Źródła i wiarygodność*, s. 107-118; Zdanek, *Rola dokumentu*, s. 343-373.

²⁰ LBP, s. 8-10.

²¹ *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej*, s. VI-VII, X.

²² Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 35-37; LBG 2, s. V-VI.

wane. Jan Łukowski kierował się zapewne formalną rolą archidiaconów jako pomocników biskupa w administrowaniu diecezją i wizytatorów. W świetle dostępnych informacji akcja opisu diecezji została zorganizowana inaczej. W archidiaconacie gnieźnieńskim wizytatorem był kanonik Maciej Kijowski, wyznaczony do tego zadania przez arcybiskupa²³ (choć pierwotnie miał się tym zająć właśnie archidiacon gnieźnieński); w ziemi wieluńskiej – Trojan prepozyt w Iwanowicach, kapelan Jana Łaskiego, a później również prepozyt kolegiaty w Łasku; w archidiaconacie kaliskim – Maciej Śliwnicki, archidiacon kaliski i kanonik gnieźnieński (później archidiacon gnieźnieński), a także kanclerz J. Łaskiego²⁴. Trojan i M. Śliwnicki należeli więc do bezpośredniego otoczenia arcybiskupa J. Łaskiego. Również kanonik M. Kijowski został osobiście odesłany do tego zadania przez arcybiskupa. Na otoczenie arcybiskupa, jako głównych wykonawców, wskazuje też brulion łęczycko-łowicki²⁵. Jan Łukowski przypisał główny tekst tego rękopisu Marcinowi ze Stawu, a Janowi Żernickiemu naniesienie części poprawek. O ile pierwsza część tego twierdzenia jest wątpliwa²⁶, to uczestnictwo obu tych postaci w procesie przygotowywania brulionu jest pewne. O Marcinie ze Stawu mamy niewiele informacji²⁷. Jan Żernicki był w czasie przygotowywania LBG pracownikiem kancelarii arcybiskupiej i kanonikiem łęczyckim, później zaś kanonikiem gnieźnieńskim. Co niezmiernie interesujące, nie była to jego pierwsza praca przy księdze uposażeń – uczestniczył również w pracach nad księgą poznańską. Być może został uznany za specjalistę od tego rodzaju rejestrów, gdyż w 1534 roku z polecenia kapituły gnieźnieńskiej przygotował on inwentarz jej dóbr²⁸. Kolejną postacią, którą można powiązać z procesem zbierania materiałów do LBG, jest Maciej Górecki, kanonik i oficjał kaliski (poprzednik Marcina ze Stawu),

²³ J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 2, Gniezno 1883, s. 258.

²⁴ Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 3, s. 527.

²⁵ AAG, ACap B88, k. 2r.

²⁶ Łukowski (LBG 1, s. VII) oparł to twierdzenie na zachowany fragmencie tytułu: „...memorati reverendissimi archiepiscopi Gneznensis et coram prefato venerabili viro domino Martino de Staw scribam inchoatum et tandem successive fideliter scriptum sequitur”. Wydawca odnosił „scribam inchoatum” do Marcina ze Stawu, uznając różne deklinacje za błąd pisarza. Tak samo Korytkowski (Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 496). Biorąc jednak pod uwagę brak początku tego tekstu, nie jest to przekonująca teza.

²⁷ Marcin ze Stawu był archidiaconem kaliskim (od lata 1512 r.) i oficjałem, na ten drugi urząd został mianowany 20 VIII 1512 r. Jak wynika z dokumentu nominacyjnego do Kalisza został przeniesiony z Łęczycy (ADWł, Archiwum Konsystorza Foralnego Kaliskiego (dalej AKFK) 10, k. 2r). Oficjałem kaliskim był do 1517 r. (dokument nominacyjny jego następcy ma datę 4 września tego roku i wspomina o podeszłym wieku i chorobie Marcina ze Stawu, ADWł, AKFK 11, k. 3r), archidiaconem najdalej do 1520 r. (w lipcu tego roku jako archidiacon występuje już Maciej Śliwnicki, ADWł, AKFK 11, k. 109r). W 1525 r. został już określony jako zmarły (ADWł, AKFK 12, k. 146v). W LBG (I, s. 585) podano, że przed spisaniem księgi uposażeń był plebanem w Chęcinach (Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 496).

²⁸ Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 4, s. 504-507; LBP, s. 15. Wspomniany inwentarz dóbr znajduje się w AAG pod sygnaturą ACap B196. Zob. *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Cracovia 1920, s. 467-561.

a później archidiakon gnieźnieński, kolejny bliski współpracownik arcybiskupa J. Łaskiego²⁹. Przy wyroku oficjała kaliskiego z 12 listopada 1512 roku wspomniano, że sprawa rozpoczęła się przed surogatem oficjała Macieja Góreckiego, który był wówczas nieobecny, gdyż na specjalne polecenie arcybiskupa wizytował archidiakoniat kurzelowski³⁰. Maciej pełnił funkcję oficjała krótko – między 20 kwietnia i 20 sierpnia 1512 roku³¹. Stan przedstawiony w opisie archidiakonatu kurzelowskiego J. Łukowski datował na lata 1511-1518³². Przeoczył on jednak znajdującą się w opisie tego archidiakonatu wzmiankę o późniejszym arcybiskupie Macieju Drzewickim, który został określony: „episcopi Przemisliensis et tunc regni Poloniae vicecancelario”³³, co każe datować zapisanie tej informacji na lata 1511-1513³⁴. Nie powinno ulegać wątpliwości, że M. Górecki przeprowadził wizytację, która dała podstawę do spisania LBG. Przedstawiony tutaj szereg osób wskazuje, że Jan Łaski był nie tylko inicjatorem akcji, ale również sprawował nad nią cały czas pieczę, opierając się na swoich zaufanych pracownikach.

Przez analogię można domyślać się metod opracowywania zebranych informacji. Długosz pisał częściowo samodzielnie, częściowo powierzając pracę notariuszom. Opisując poszczególne instytucje, z góry przeznaczano na nie określoną ilość miejsca na stronach. Wykorzystywano przy tym formularz, który pozostawiono pusty, jeśli nie udało się zdobyć danych. Stworzone w ten sposób wpisy czasami uzupełniano pozaformularzowymi informacjami. Do końca XV wieku (kiedy sporządzono pełen czystopis) księga Długosza pozostawała w formie częściowego brulionu³⁵. Józef Nowacki ustalił, że za powstaniem znanego nam egzemplarza poznańskiej księgi uposażeń stał zespół pisarzy kapitulno-konsystorskich. W kancelarii przygotowano początkowo strony przez wpisanie nagłówków z pozostawionym miejscem na tekst wpisów, które sporządzano w miarę spływania materiału³⁶. J. Łukowski w odniesieniu do LBG uznał, że czystopisy wykonali notariusze na podstawie dostarczonych przez archidiakonów materiałów lub brulionów³⁷. Mimo iż zarówno J. Nowacki, jak i J. Łukowski nie skomentowali tego faktu, jest rzeczą oczywistą, że w Poznaniu i Gnieźnie korzystano z formularzy.

Interesujący nas opis archidiakonatu kaliskiego jest przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie pod sygnaturą ACap B89. Był on podstawą

²⁹ Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 2, 86-87.

³⁰ ADWł, AKFK 10, k. 10v.

³¹ ADWł, AKFK 9, k. 214v-215r (dokument nominacyjny, zob. też przyp. 27). Krótki okres pełnienia tej funkcji oraz powołanie w tym samym akcie surogata wskazują, że nominacja Macieja na oficjała była rozwiązaniem doraźnym.

³² Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 26-27.

³³ LBG 1, s. 647.

³⁴ Drzewicki przeszedł z podkanclerstwa na kanclerstwo na początku 1511 r., a z Przemyśla do Włocławka jesienią 1513 r. (W. Pocięcha, *Drzewicki Maciej*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1939-1946, s. 410).

³⁵ Kuraś, *Regestrum*, s. 9, 25-32, 39, 43; Luciński, *Liber beneficiorum*, s. 149-150, 154; Kowalski, *Dzieje autografu*, s. 88; Kowalski, *Źródła i wiarygodność*, s. 103-104, 106-107, 115; Poniewozik, *Obraz parafii*, s. 239-241.

³⁶ LBP, s. 9, 11, 13-15.

³⁷ Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 37.

edycji LBG J. Łukowskiego, który poświęcił mu niewiele uwagi, skupiając się głównie na oryginalności XVI-wiecznego tomu z opisem archidiaconatów gnieźnieńskiego, uniejowskiego i kurzelowskiego³⁸ (dalej LBgukXVI). Opisując rękopis kaliski, wyróżnił on dwie paginacje oraz zwrócił uwagę na inny formularz zastosowany przy opisie tego archidiaconatu. Uznał również opisy za niewykończone ze względu na pomijanie imion patronów i plebanów. Odnotował ponadto, że przez pewien okres do 1821 roku opis archidiaconatu kaliskiego tworzył jeden tom z opisem ziemi wieluńskiej, a ich rozdzielenie nastąpiło ze względu na porozbiorowe zmiany struktur kościelnych i związany z tym podział zasobu archiwalnego. Wówczas tom wieluński razem z łęczycko-łowickim został odesłany do Kalisza³⁹.

Rękopis ACap B89 jest księgą o wymiarach 31×22 cm z papierowymi storonami. Widoczny jest znak wodny przedstawiający orientowanego pionowo niedźwiedzia bez oczu i z wysuniętym językiem⁴⁰. Tom zawiera 43 karty, wszystkie numerowane (łącznie rękopis posiada cztery foliacje⁴¹) i zapisane. Jest to bezdyskusyjnie czystopis. Jego właściwa treść pisana jest jedną ręką o wyraźnych cechach kursywy humanistycznej, co każe datować rękopis na XVI wiek⁴². Ręką tą wykonano też spis treści oraz naniesiono pierwszą foliację. W rękopisie występuje wiele późniejszych uzupełnień z XVI i XVII wieku⁴³. Niestety nie ma żadnych podstaw do identyfikacji głównego pisarza. Księga pozbawiona jest jakichkolwiek adnotacji. Uściślenie przedziału czasowego powstania rękopisu jest trudne. Ze wstępu do opisu archidiaconatu kaliskiego wiadomo, że archidiacon Maciej Śliwnicki rozpoczął swoją wizytację 14 września 1521 roku, z daty 14 grudnia 1521 roku, dopisanej pod opisem Goszczanowa, można się domyśleć, że wizytacja trwała przynajmniej do końca roku, a pewnie początków następnego⁴⁴. Rok 1522 jest więc terminem *post quem*. W wyznaczeniu terminu *ante quem* pomocne są wspomniane uzupełnienia (głównie wezwania kościołów i trzy większe glosy). Dwa z nich można w przybliżeniu wydatować. W spisie treści glosa: „Kwiathkow oppidum, Sumierzyce oppidum, Zerniki, Goliszewo”⁴⁵, to wymienienie brakujących w opisie archidiaconatu kaliskiego świątyń. Pominięcie w tej

³⁸ Tamże, s. 51-63; LBG 2, s. X-XVI.

³⁹ Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 12-15; LBG 1, s. XVI; LBG 2, s. XXII-XXIV.

⁴⁰ *Wasserzeichensammlung Piccard*, nr 83909, 83910, 83914, <https://www.piccard-online.de> (dostęp: 20.10.2018).

⁴¹ Pierwotną – zaczyna się od k. 1 (zgodną ze spisem treści), uzupełnienia do niej (k. 12r i 13r), XVII-wieczną, którą wpisano po połączeniu z opisem terytorium wieluńskiego (od k. 155) oraz najmłodszą, dopisaną po ponownym rozdzieleniu rękopisu. W artykule przywołuję tę ostatnią.

⁴² J. Słowiński, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992, s. 105-106. Autor stwierdził zanik italiki w kancelariach w Królestwie Polskim w ciągu ostatniego 20-lecia XVI w. Nie objął on swoimi badaniami kancelarii kościelnych diecezji gnieźnieńskiej, jednak nie ma podstaw do podejrzewania ich o opóźnienie w tym procesie.

⁴³ AAG, ACap B89, k. 4v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r, 10r, 11r, 12r, 12v, 13r, 13v, 16v, 17r, 18r, 19r, 20r, 20v, 21v, 22r, 23v, 24v, 25r, 26v, 27v, 28v, 31v, 32r, 33r, 33v, 34v, 35r, 35v, 36r, 36v, 40r, 41r, 41v, 42r. Dokładna liczba rąk pisarskich jest trudna do ustalenia.

⁴⁴ AAG, ACap B89, k. 28v. Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 25.

⁴⁵ AAG, ACap B89, k. 1v.

nocie kościołów w Zakrzynie (odłączony od kościoła w Liskowie w 1540 roku, ale bardzo szybko przejęli go protestanci, odzyskany ok. 1600 roku⁴⁶) i Dębem (odłączony od parafii w Kamieniu w 1600 roku⁴⁷), wskazuje, że musiała powstać przed 1600 rokiem. Z kolei podanie wezwania św. Wawrzyńca jako patrocinium kościoła w Chocz⁴⁸ oznacza, że dodano je przed 1629 rokiem, gdy fundowano tam nową świątynię parafialną pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP⁴⁹. Rękopis powstał więc przed końcem XVI wieku. Wspomniany znak wodny, datowany na lata 1522-1523, sugeruje, że rękopis mógł powstać krótko po przeprowadzeniu przez Śliwnickiego wizytacji.

Jak wspomniano, tom jest czystopisem. Dokładniejsza jego analiza pozwala na rozpoznanie kilku cech warsztatu pisarza. Jak zaznaczono, w rękopisie znajdowało się sporo luk, większość z nich uzupełnili późniejsi pisarze. Nieuzupełnionych pozostało kilka wezwań kościołów, nazwy łanów (czy też ich właścicieli), akcydentalnie, innych elementów⁵⁰. Musiało to wynikać z braków materiału źródłowego. Tak jak w przypadku innych ksiąg uposażeń, istniał gotowy formularz, który przewidywał miejsca na konkretne dane, ale niekiedy brakowało informacji. Można też stwierdzić, że w pierwszej kolejności nanoszone były nagłówki, pod którymi pozostawiono miejsce na wpisanie treści. Pisarz znacznie przeszacował jednak objętość materiału – luki między kolejnymi wpisami są duże, sięgają zazwyczaj jednej czwartej lub jednej trzeciej, w najbardziej skrajnym przypadku pusta jest prawie cała strona⁵¹. Tak duże pustki sugerują, że pisarz mógł nie widzieć wcześniej całości materiału. Prawdopodobnie dysponował jakąś listą miejscowości (nagłówków) i został zatrudniony jedynie do sporządzenia czystopisu. Prawdopodobieństwo, że rękopis jest niewykończony pod kątem treści i stąd wzięły się luki, jest niewielkie. Wpisy są raczej kompletne pod tym względem. Warto zwrócić uwagę na końcówkę opisu parafii w Brzeziu, gdzie pisarz odsyła czytelnika

⁴⁶ ADWł, AAG Wiz. 3, s. 244; ADWł, AAG Wiz. 4, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1610-1611, s. 234, 339; *Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466-1806*, wyd. H. Rybus, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 3 (1961) s. 167; S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej: 2: Część 1: akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku. zeszyt 2: sygnatury 21-66: akta z lat 1755-1766*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 29 (1974) s. 113.

⁴⁷ AAG, ACap B.5 (Liber privilegiorum kapituły gnieźnieńskiej 1459-1585), k. 511r-513r.; LBG 2, s. 67, przyp.; *Regesty wybranych zapisek*, s. 212.

⁴⁸ AAG, ACap B89, k. 12r.

⁴⁹ *Chocz*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 603; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, *Województwo poznańskie*, z. 19, Warszawa 1959, s. 2.

⁵⁰ Nie uzupełniono patronów altarii w Krotoszynie (k. 6r; LBG 2, s. 15), wezwania altarii i kościoła w Kaliszu (k. 19r; LBG 2, s. 42), informacji o ogrodach plebańskich (k. 21v, nieoznaczone w edycji), położeniu karczmy (k. 24v; LBG 2, s. 48) i wysokości opłat (k. 29v; LBG 2, s. 63).

⁵¹ AAG, ACap B89, k. 26r.

do karty z opisem parafia w Chorzewie⁵². Numer karty został wyraźnie dopisany później. Świadczy to o tym, że pisarz nie ograniczał się do czysto mechanicznego powtórzenia treści⁵³.

Nie da się jasno stwierdzić, która kancelaria odpowiadała za powstanie tego rękopisu. Przedstawione informacje wskazują, że przynajmniej w początkowej fazie przygotowywanie LBG można łączyć z kancelarią J. Łaskiego. Nie da się również określić miejsca przechowywania LBG w XVI wieku. Jak wspomniano, J. Łukowski opisał losy tomu gnieźnieńsko-uniejowsko-kurzelowskiego, aby udowodnić jego oryginalność. Wykorzystał do tego adnotację znajdującą się w LBG i wzmianki zachowane w księgach posiedzeń kapituły gnieźnieńskiej. Stwierdził przy tym stanowczo (jednak nie argumentując tego), że od początku to archiwum kapituły było miejscem złożenia LBG⁵⁴. Nie wyczerpał jednak analitycznie zebranego przez siebie materiału. Pierwszą chronologiczną wzmianką, która dotyczy LBG po jego spisaniu, jest wpis w aktach kapituły z 1537 roku⁵⁵. Jest on urwany, ale jego treść pozwala zrozumieć dość długi nagłówek. Można dowiedzieć się więc, że chodzi o przekazanie *inventarium beneficiorum* (co należy jednoznacznie odnosić do LBG) ówczesnemu arcybiskupowi, a przekazania dokonuje M. Sliwnicki po śmierci J. Łaskiego. Wpis nie precyzuje, o który z tomów chodzi. W 1568 roku arcybiskup Jakub Uchański wysłał do kapituły gnieźnieńskiej szereg pytań, w tym o rejestry „de officis et beneficiis ecclesiasticis” znajdujące się w jej posiadaniu. Kapituła odpowiedziała, że posiada tylko księgę zawierającą opisy archidiaconatów gnieźnieńskiego, uniejowskiego i kurzelowskiego⁵⁶, co wskazuje, że interesujący nas tom kaliski znajdował się w innym miejscu (podobnie jak łączycko-łowicki, czy wieluński). Dość interesująca wzmianka (przeoczona przez J. Łukowskiego) pochodzi z 1610 roku. Wówczas dwaj kanonicy gnieźnieńscy zostali zobowiązani do odebrania od arcybiskupa wypożyczonego mu z archiwum kapituły LBgukXVI⁵⁷. Widać więc, że przynajmniej jeśli chodzi o ten tom, to kapituła uznawała go za swoją własność. Potwierdza to również nota wpisana na początku LBgukXVI. Jest to nakaz wydawania ekstraktów z tego tomu pod rokiem 1521, o czym miała zadecydować właśnie kapituła⁵⁸.

Te fragmentaryczne zapiski są niejednoznaczne w interpretacji. Nie jest jasne, czy wydarzenie z 1537 roku należy uznać za pierwsze przekazanie tomów LBG (tomu?), które cały czas znajdowały się przy arcybiskupie Łaskim, czy może zostały przez niego wypożyczone z archiwum kapituły, jak w roku 1610? Czy złożenie ich przed nowym arcybiskupem oznacza, że to jego traktowano jeszcze

⁵² LBG 2, s. 36; chodzi o k. 21r (wg pierwotnej paginacji 22r).

⁵³ Przykładem bezmyślności pisarskiej jest powstały pod koniec XV w. czystopis katedralno-kolegiackiej części księgi Długosza, którego twórca przepisał brulion, zachowując przy tym ewidentnie błędny układ składek i treści. Zob. Kowalski, *Dzieje autografu*, s. 89.

⁵⁴ Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 51. LBG 2, s. X.

⁵⁵ AAG, ACap B19, k. 51r; Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 36, przyp. 1; Korytkowski, *Prala-ci i kanonicy*, t. 3, s. 536.

⁵⁶ AAG, ACap B20, k. 331r, 331v; Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 53.

⁵⁷ AAG, ACap B23, k. 205r.

⁵⁸ AAG, ACap B87, k. 2r; Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 24-25.

jako właściwego dysponenta? Brak informacji o innych tomach niż LBgukXVI w odpowiedzi kapituły z 1568 roku sugeruje, że znajdowały się one w innym miejscu. Można zadać pytanie czy nie były wówczas wypożyczone? Nie da się uzasadnić, dlaczego kapituła miałaby dysponować tylko LBgukXVI. Przypuszczenie, że powodem był umieszczony tam opis archidiakonatu gnieźnieńskiego, który przechowywany w Gnieźnie, był łatwo dostępny dla lokalnego duchowieństwa, można odwrócić, stwierdzając, że dla duchownych archidiakonatów uniejowskiego i krzelowskiego było to kłopotliwe. Sugestię, że kapituła przynajmniej chwilę dysponowała opisem archidiakonatu kaliskiego, zawiera wspomniany nakaz wpisany do LBgukXVI. Kapituła nadaje tej księdze 1521 roku ponieważ „ex alterius libri erectionum principio patet”. Rok 1521 podany jest tylko na początku opisu archidiakonatu kaliskiego⁵⁹. Czasownik *pateo* (być jawnym/widocznym/oczywistym) sugeruje, że postanowienie wydano na podstawie bezpośredniego porównania ksiąg⁶⁰. Jan Łukowski notę tę datował na XVII wieku⁶¹, co nie wydaje się słuszne. Samo pismo wskazuje raczej na XVI wiek, fakt zaś, że pojawiło się tam określenie *olim* w stosunku do J. Łaskiego stawia termin *post quem* na 1531 rok. Nota ta musiała też powstać przed 1616 rokiem, kiedy ukończono kopię LBgukXVI, w której znajduje się już rozbudowany formularz uwzględniający te same informacje⁶². Wskazuje to, że w XVI wieku tom kaliski, przynajmniej krótko, mógł znajdować się przy kapitule.

Kolejną przesłanką jest adnotacja na początku brudnopisu łączycko-łowickiego⁶³. Dowiadujemy się z niej, że na początku XVII wieku księgę tę odebrał z kolegiaty łączyckiej arcybiskup Bernard Maciejowski (zm. w 1608 roku), a przez jego następcę, tj. Wojciecha Baranowskiego (zm. 1615 roku) księga „ad ecclesiam metropolitaneam redditur”. Czasownik *reddo* może oznacza zarówno zwrócić/oddać, jak i dać/przekazać, co pozostawia istotną dwuznaczność. Wybierając pierwsze rozwiązanie, można by uznać, że wszystkie tomy LBG i materiały do nich zostały już w XVI wieku zgromadzone przy kapitule i to ona była ich dysponentem. Drugie tłumaczenie również kieruje ku podobnej konkluzji – na początku XVII wieku uważano, że materiały dotyczące LBG powinny trafić do archiwum kapituły. Twierdzenie, że na pewno na początku XVII wieku, a z dużym prawdopodobieństwem już w XVI wieku, kapituła gnieźnieńska mogła być traktowana jako strażnik LBG, uprawdopodobnia statut synodu prowincjonalnego z 1589 roku, z którego wynika, że archiwa kapitulne były traktowane jako archiwa ogólnodiecezjalne. Tenże statut stwierdza również, że archiwum kapitulne powinno posiadać księgę uposażeń beneficjów diecezji⁶⁴.

⁵⁹ Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 25.

⁶⁰ AAG, ACap B87, k. 2r. Tak interpretował to również Łukowski, zob. LBG 2, s. V.

⁶¹ LBG 2, s. IV.

⁶² AAG, ACap B89a, k. [4 nlb]; Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 57; LBG 2, s. XIII.

⁶³ AAG, ACap B88, k. [1 nlb].

⁶⁴ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesarum Regni ejusdem ad summam collatae*, t. 1, Pożnia 1883, s. 288. Wzrost znaczenia archiwów kapitulnych w ciągu XVI w. potwierdzają badania A. Tomczaka (*Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów (XV-XVIII w.)*), Toruń 1964, s. 234-237). Zob. też.

Nie da się jednoznacznie rozstrzygnąć problemu przechowywania tomów LBG w XVI wieku. Być może początkowo przechowywała je kancelaria arcybiskupa. Pewne jest, że kapituła była dysponentem przynajmniej LBgukXVI. Jednak ze względu na aktualne potrzeby administracyjne, księga była wypożyczana arcybiskupowi. Co do pozostałych tomów, twierdzenia o ich zdeponowaniu w archiwum kapituły w XVI wieku nie da się jednoznacznie udowodnić, ale istnieją ku niemu pewne przesłanki.

Fakt wypożyczania LBgukXVI arcybiskupowi wskazuje, że do czasu sporządzenia kopii w 1616 roku⁶⁵ istniał tylko jeden egzemplarz tego tomu. Inaczej wyglądała sytuacja z tomem kaliskim istniejącym pod koniec XVI wieku w dwóch egzemplarzach. Świadczą o tym odnalezione kopie opisu parafii św. Michała w Dobrcu Wielkim pod Kaliszem (obecnie część miasta). Analiza ich treści wskazuje, że pochodzą z nieznanego dziś egzemplarza opisu archidiaconatu kaliskiego. Pierwsza kopia pochodzi z inwentarza wspomnianego kościoła św. Michała, prowadzonego od końca XVI wieku do lat 70. XVII wieku (z przerwami). W tym inwentarzu zawarto m.in. opis parafii zaczerpnięty z księgi uposażenia, określony jako „Copia erectionis ecclesiae parochialis Dobrzecensis”⁶⁶. Drugi odpis znajduje się w brulionie wizytacji archidiaconatu kaliskiego z lat 1603-1607⁶⁷, błędnie określonym przez Stanisława Librowskiego jako osobna wizytacja⁶⁸. Trzeci został oblatowany w księdze grodzkiej kaliskiej z 1613 roku⁶⁹. Wszystkie kopie pochodzą z tego samego źródła, którym był egzemplarz opisu archidiaconatu kaliskiego znajdujący się pod koniec XVI wieku przy kancelarii arcybiskupa, o czym jasno informują same dokumenty. Jako że fakt istnienia innej kopii LBG niż ACap B89 nie był znany, postawione twierdzenia wymagają dokładnego uzasadnienia.

Wszystkim kopiom towarzyszą informacje dotyczące ich pozyskania. Przy kopii w inwentarzu zapisano:

Extracta ex libro beneficiorum in curia nostra Campinensi 12 februarii anni 1589. Sub sigillo reverendissimi domini Stanislai Karnkowski. Scripta vero per me Andream Borienium plebanum Dubrzensem publicum notarium <3 februarii> anno 95 creatum.

Oprócz tego są tam późniejsze glosy (XVII wiek), których autor stwierdza, że kolejne kopie znajdują się w księdze grodzkiej (opisana niżej) i w księdze konsystorza kaliskiego pod 1609 rokiem. Ta ostatnia zaginęła – w tomie akt konsy-

Korytkowski, *Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 482-483; W. Abraham, *Ustawodawstwo kościelne o archiwach*, „Archeion”, 4 (1928) s. 3.

⁶⁵ Łukowski, *Liber beneficiorum*, s. 54-57.

⁶⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta miasta Kalisza, sygn. I 236 (dalej Inwentarz), s. 30. Za informacje o istnieniu tego rękopisu dziękuję Tomaszowi Związkowi z Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN. Jedno z marginaliów: *In nomine Domini. Ad perpetuam rei memoriam*] wskazuje, że autor pragnął nadać kopii pełniejszą postać dyplomatyczną.

⁶⁷ ADWł, AAG Wiz. 1, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1602, s. 8.

⁶⁸ S. Librowski, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej: Część 1: akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: zeszyt 1: sygnatury 1-20: akta z lat 1602-1755*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 28 (1974) s. 105-106.

⁶⁹ Poznań, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Kalisz Gr. 249, k. 70v-71v.

storskich, który powinien zawierać ten odpis, brakuje kart z lat 1609-1610⁷⁰. Przy kopii z brulionu wizytacji znajdują się powtórzenia informacji o dacie (12 lutego 1589 roku) i miejscu dokonania odpisu (dwór w Kompinie, 6 km na wschód od Łowicza). Dodatkowo uwzględniono formuły uwierzytelnienia oryginału: „Nostro sub sigillo. Joannes Niepruszewski curiae notarius”. Kopię z księgi grodzkiej można określić jako wielopoziomową oblatę. W grodzie na prośbę Andrzeja Borieniusza oblatowano wyciąg z ksiąg konsystorskich. Wyciąg ten z kolei zawierał informację, że na prośbę tego samego Andrzeja wpisano do akt konsystorskich dokument arcybiskupa Stanisława Karnkowskiego, w którym czytamy:

...nos [Stanislaus Karnkowski] ad petitionem et supplicationem venerabilis domini Nicolai Grochowski custodis Calissiensis et in utraque Dobrca Maior et Minor, villis hereditariis civitatis Calissiensis, plebani, praefatae parochialis ecclesiae in Dobrzec erectionem alias fructuum et proventuum dotisque plebanalis eiusdem parochialis ecclesiae descriptionem, **in libro beneficiorum ecclesiarum Gnesnensis nostrae dioecesis existentem, per venerabilem olim Mathiam de Sliwniki iuris utriusque doctorem, archidiaconum Calissiensem Gnesnensemque canonicum, mandato reverendissimi olim domini Joannis de Lasko Gnesnensis archiepiscopi in anno millesimo quingentesimo vigesimo primo die decimaquarta mensis septembris factum** [wyróżnienie – A.B.], ex eodem [libro] beneficiorum ecclesiarum transsumi et transexemplificari – – mandamus.

Dokument kończy formuła datacyjna: „Extractum ex libro beneficiorum in curia nostra Campinensi anno Domini millesimo quingentesimo octuagesimo quarto”.

Z przedstawionych informacji wynika, że wszystkie kopie pochodzą z tego samego źródła, a oblata w księdze grodzkiej wskazuje, że mamy czynienia z tym samym tekstem, który znajduje się w rękopisie ACap B89. Można dowiedzieć się również, że odpis z kancelarii arcybiskupiej uzyskał Mikołaj Grochowski, pleban dobrzecki przed 1594 rokiem, kiedy plebanem został Andrzej Borieniusz (o czym wiadomo ze wspomnianego inwentarza i wizytacji⁷¹). Przejął on po swoim poprzedniku dokumenty dotyczące kościoła, w tym ekstrakt pozyskany z LBG, i zabrał się za porządkowanie jego spraw. To on założył inwentarz kościoła św. Michała⁷² i jemu zawdzięczamy przetrwanie kopii ekstraktu do naszych czasów. Najpierw wpisał go do założonego przez siebie inwentarza (zapewne niedługo po otrzymaniu uprawnień notariusza publicznego w 1595 roku). Później to on udostępnił dokument wizytatorowi, a ten przepisał go do swojego brulionu. W końcu w 1609 roku wniósł o oblatowane ekstraktu do akt konsystorskich i w 1613 roku do grodzkich. Kopie opisu parafii dobrzeckiej różnią się jednak datami rocznymi – inwentarz i wizytacja podają 1589 rok, księga grodzka 1584 – jak również kilkoma innymi elementami.

⁷⁰ ADWł, AKFK 12. Wg inwentarza archiwalnego ma zawierać wpisy z lat 1601-1612, faktycznie sięga do 1614 r., z tym że przy 1608 r. następuje przemieszanie kart, czego skutkiem jest brak wpisów z lat 1609-1610.

⁷¹ Inwentarz, s. 15; ADWł., AAG Wiz. 3, s. 107.

⁷² Najwcześniejszy chronologicznie wpis, który udało się zlokalizować w inwentarzu, pochodzi właśnie z 1594 r. (Inwentarz, s. 15).

Różnice te to niewielkie interpolacje (zob. Aneks I). W tekście z brulionu wizytacji i księgi grodzkiej na samym początku zapisano „Ista villa Dobrzec” zamiast „Ista villa”, co wynika z potrzeby nadania wpisowi kontekstu, za co w oryginalnej księdze odpowiadał nagłówek. Z kolei tylko we wpisie w inwentarzu kościoła św. Michała podano informację, że kościół św. Gotarda był dawniej kościołem macierzystym św. Michała oraz że jest położony „in Rypink”. Za tę interpolację odpowiadał zapewne pleban w Dobrcu, uznając za istotne doprecyzowanie stosunków między kościołami. Różnie kopie podchodzą do wzmianki o ogrodzie przynależnym do kościoła św. Gotarda. W inwentarzu ta informacja została nadpisana nad wierszem, w brulionie wizytacji pominięta, a w księdze grodzkiej jest wpisana bez poprawek w tekst. Cechą łączącą teksty z inwentarza i wizytacji jest odstęp między opisem gospodarstwa plebańskiego i zeznaniami witryków (odpowiednik współczesnego akapitu). Ze wszystkich podanych tu różnic wyjaśnienia wymagają: interpolacja o kościele św. Gotarda z inwentarza i problem z zapisem informacji o ogrodzie. Pierwsza z nich występuje tylko w kopii z inwentarza, w której data wystawienia dokumentu (12 lutego 1589 roku) zgadza się z datą podaną w wizytacji, co wyklucza odrębne ekstrakty. Problem z informacją o ogrodzie ze względu na to, że w każdym z przekazów przejawia się on inaczej, należy raczej zrzucić na karb jakichś niejasności lub opuszczeń w oryginalnym ekstrakcie. Oprócz tego istnieją jeszcze trzy argumenty przemawiające przeciw istnieniu dwóch ekstraktów z 1584 i 1589 roku. Po pierwsze kopia oznaczona datą wcześniejszą (1584) została wykonana najpóźniej (1609/1613), kopie zaś podające późniejszą datę pozyskania ekstraktu (1589) wcześniej (najwcześniej w 1595 i między 1602-1607). Co nie wydaje się logiczne. Po drugie wersja z księgi grodzkiej nie pochodzi bezpośrednio od ekstraktu – między nimi jest oblata w księdze konsystorskiej, co mogło wiązać się popełnieniem nowych błędów. Kopie z inwentarza i brulionu wizytacji pochodzą zaś bezpośrednio z ekstraktu. Po trzecie dla wszystkich kopii wspólne jest miejsce wystawienia – dwór arcybiskupi w Kompinie. Służył on raczej zarządcy dóbr niż samemu arcybiskupowi i ten ostatni przebywał tam okazjonalnie⁷³. Wydaje się mało prawdopodobnym zbiegiem okoliczności, aby dwukrotnie nastąpiło tam wykonanie ekstraktu z opisem tej samej parafii. Trudno też sobie wyobrazić, aby jeden z wiejskich dworów był miejscem przechowywania jakiegoś archiwum arcybiskupiego (jeśli LBG miałyby się w nim znajdować), zamiast pobliskiego Łowicza. Jeśli już, to być może jedynie czasowo, ale wówczas ponownie mało prawdopodobny jest wspomniany wyżej zbieg okoliczności. Należy więc przyjąć, że istniał tylko jeden ekstrakt wykonany na prośbę plebana Mikołaja Grochowskiego w Kompinie 12 lutego 1589 roku.

Jak wspomniano, porównanie tych trzech opisów parafii św. Michała z tekstem z rękopisu ACap B89 wyklucza, aby egzemplarz tomu kaliskiego, z którego pozyskano ekstrakt, był tożsamy z tym zachowanym. Różnice między wersjami

⁷³ Za informacje na ten temat dziękuję Michałowi Słomskiemu z Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN. O mobilności kancelarii biskupiej i związanymi z tym warunkami pracy zob. Tomczak, *Kancelaria biskupów*, s. 61-63; Z. Wilk-Woś, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437-1493)*, Łódź 2013, s. 27, 30-41, 105.

opisu wyróżniono w Aneksie I. Rozbieżności merytoryczne sprowadzają się do podania informacji nieobecnych w alternatywnym przekazie i pomieszania kolejności informacji. Te pierwsze w ACap B89 to informacje o położeniu jednego ze stawów rybnych (przy rzece) oraz, że drugi staw nie jest własnością plebana, ale jednego z altarystów kaliskich, a także o tym, że w Piwonicach tylko z dwóch pól dziesięcinę pobierał pleban w Dobrcu, z trzeciego trafiała ona do arcybiskupa. Z kolei w ekstrakcie podano jednoznaczną informację o kościele św. Gotarda. Nieuwzględnienie w rękopisie ACap B89 informacji o podległości kościoła św. Gotarda kościołowi w Dobrcu jest ewidentnym brakiem (zależność ta powstała już w XIV wieku⁷⁴). Bardziej znaczące są przemieszenie i pominięcie informacji w części dotyczącej zasięgu obu parafii. Według ekstraktu do parafii św. Michała należały wsie Dobrzec Wielki, Sulisławice, Gaj, a do św. Gotarda Dobrzec Mały, Piwonice, Ogrody. Według rękopisu z AAG do parafii św. Michała należały Dobrzec Wielki i Ogrody, a do św. Gotarda (domyślnie, bo kościół nie został wymieniony, a jedynie określony jako inna parafia, co jest jednoznacznym śladem opuszczenia) Piwonice, Sulisławice i Gaj. W tej wersji zabrakło nawet informacji o daninach z Dobrza Małego. Nastąpiło więc przemieszenie treści. Wizytacje archidiakonatu kaliskiego z lat 1603-1607⁷⁵ i 1610-1611⁷⁶ wskazują, że za właściwe w tym zakresie należy uznać informacje z ekstraktu⁷⁷. Warto tutaj wspomnieć o sporze, który w 1516 roku miał miejsce między plebanem z Dobrza z jednej i kmieciami z Sulisławic i Piwonice z drugiej strony. Pleban przed konsystorzem kaliskim oskarżył swoich parafian o uczęszczanie do kościoła św. Gotarda zamiast św. Michała. Sprawa została odesłana do arcybiskupa⁷⁸, który w ramach sporu przypomniał plebanowi obowiązek odprawiania mszy w kościele św. Gotarda⁷⁹. Te wiadomości mogą wskazywać na poprawność wersji z ACap B89 (Sulisławice i Piwonice przy kościele św. Gotarda), jednak lakoniczność przekazu wymusza ograniczenie się tylko do odnotowania tego faktu. Do tego dochodzi

⁷⁴ LBG 2, s. 42, przypis. Korytkowski wskazuje 1362 r. jako datę pierwszej wzmianki na ten temat, nie podaje jednak źródła. W *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski* (t. 3, Poznań 1879, nr 1955) wydany jest za to dokument z 21 listopada 1394 r., w którym pleban w Dobrcu występuje jako właściciel pól należących do kościoła św. Gotarda.

⁷⁵ ADWł, AAG Wiz. 3, s. 109-110.

⁷⁶ ADWł, AAG Wiz. 4, s. 97-98.

⁷⁷ Przekaz z wizytacji też jest miejscami niejasny, ale wynika to z błędów redakcyjnych. W wizytacji z lat 1603-1607 Ogrody pojawiają się w obu parafiach, ale przy wyszczególnieniu dochodu są wymienione tylko przy kościele św. Gotardzie (zob. też brudnopis tej wizytacji, ADWł, AAG Wiz. 1, s. 8-9). W następnej wizytacji Ogrody ponownie wymienione są w obu parafiach. Przy drugim wystąpieniu wynikało to zapewne z dość swobodnego oznaczenia przynależności parafialnej za pomocą marginaliów. Zob. przyp. 75-76. Oprócz wymienionych tutaj miejscowości do parafii Dobrzec należał również Piekart (Pikart).

⁷⁸ ADWł, AKFK 10, k. 142r

⁷⁹ Informację tę podaje J. Korytkowski bez odniesienia do źródła. Nie podał też, że to arcybiskupie upomnienie jest związane z procesem, ale zbieżność dat rocznych nie pozostawia wątpliwości. LBG 2, s. 42, przyp.

istotny problem różnic między formalnym okręgiem parafialnym (podanym np. w wizytacji) i faktycznymi praktykami parafian, zwłaszcza na obszarze z większą liczbą kościołów, takim jak Kalisz i jego bezpośrednia okolica⁸⁰.

Mimo tych różnic obie wersje opisu pochodziły z kaliskiego tomu LBG – kopia z księgi grodzkiej nie pozostawia tutaj wątpliwości. Wykluczone jest jednak, aby ekstrakt z 1589 roku przepisano z rękopisu ACap B89 – niemożliwe, aby notariusz Jan Nieparuszewski dokonał tak dużych zmian w tekście. Musiał posługiwać się inną jego redakcją. Biorąc pod uwagę zaprezentowane różnice, jest też mało prawdopodobne, aby tomy te były ze sobą bezpośrednio powiązane. Tekst podany przez ekstrakt jest dość jasny i trudno sobie wyobrazić, aby był źródłem dla ACap B89. Tego typu błędy są proste do wyłapania. Również informacje z ACap B89 nie pojawiają się w tekście z ekstraktów, a więc zależność odwrotna jest wykluczona. W tej sytuacji jedynym wytłumaczeniem jest istnienie w XVI wieku dwóch kopii opisu archidiaconatu kaliskiego.

W wyjaśnieniu tego, jak mogło dojść do takich rozbieżności między dwiema wersjami tego samego tekstu, pomocna jest analiza brulionu LBG zachowanego dla części łęczycko-łowickiej, który – przez porównanie z czystopisem – pozwala na rozpoznanie charakteru przejścia między kolejnymi wersjami LBG. Porównanie to ma wymiar ogólny i przykładowy, na samodzielne studium źródłoznawcze nie ma tutaj miejsca, choć nie ulega wątpliwości, że jest ono istotne dla dalszych badań nad LBG. Pobieźnej identyfikacji i rozpoznania rękopisu dokonał już J. Łukowski, określając go jako „*liber beneficiorum Żernickiego*” (od nazwiska korektora). Jan Łukowski stwierdził, że jest to brulion opisu archidiaconatów łęczyckiego i łowickiego. Autorem właściwego tekstu miał być Marcin ze Stawu, poprawki do niego wprowadzał zaś wspomniany Jan Żernicki⁸¹. Dodatkowo wyróżnił on jeszcze inne marginalia, wg niego najbliższe formą czystopisowi łęczycko-łowickiemu⁸². Jak wspomniano, rękopis ten na początku XVII wieku znajdował się w kolegiacie łęczyckiej.

W porównaniu z właściwym opisem, brulion można uznać za notatki, z których po zmianach i uzupełnieniach powstał właściwy tekst. Ich zawartością są dane o parafiach, nieubrane jeszcze w końcową formę językową i o surowej strukturze, towarzyszą im dodatkowo obszerne marginalia. Można wyróżnić trzy rodzaje zmian. Po pierwsze usunięto lub dodano pewne informacje, zmienił się więc zakres merytoryczny wpisu. Po drugie, zmieniono strukturę tekstu poprzez nowe umiejscowienie informacji. W końcu sam tekst został napisany od nowa – zmieniły się zarówno konstrukcje gramatyczne, jak i używane słownictwo. Zmiany objęły więc całość przekazu. Bliżej prezentuje to Aneks II na przykładzie parafii Błonie i Bąków.

Powstanie dwóch niezależnych czystopisów (rozumianych tutaj jako postać tekstu uznana za finalną przez kompetentną władzę) na podstawie brulionu z opi-

⁸⁰ Pleban w Dobrcu 9 lat później podobną sprawę wytoczył zagrodnikom z Ogródów, którzy uczęszczali do kościoła w Kaliszu (ADWł, AKFK 12, k. 111v).

⁸¹ Zob. przyp. 26.

⁸² LBG I, s. VII. Uwagi na temat tego tomu poczynił również Korytkowski (*Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 496) nie wydają się one jednak trafne.

sem archidiakonatu kaliskiego, w którym informacje nie miały nadanej ostatecznej struktury, może wyjaśnić różnice między dwiema przedstawionym wersjami opisu parafii w Dobrcu. Pierwotnie w brulionie znajdowały się wypunktowane odpowiedzi na artykuły wymienione na początku opisu tego archidiakonatu⁸³, zapewne z jakimiś marginaliami i uzupełnieniami. Dość znaczna zgodność językowa między dwiema liniami opisów parafii w Dobrcu wskazuje jednak, że brulion ten był bliższy wersji ostatecznej niż brulion łączycko-łowicki. Na jego podstawie jeszcze w XVI wieku sporządzono dwa rękopisy kaliskie – dokonało się to niezależnie, tzn. nie skolacjonowano ich ze sobą. Brulion nie wszędzie był jasny, czego przykładem jest opis parafii św. Michała. Pisarze obu ostatecznych kopii ewidentnie inaczej zrozumieli podział parafii. Obaj musieli samodzielnie interpretować i kompilować tekst, wykorzystując do tego jednolity formularz – świadectwem tego jest użycie w wersji znanej z ACap B89 liczebnika *duas*, tam gdzie odpisy z zaginionej kopii podają *tres* jako liczbę wsi w parafii Dobrzec.

Niewielkie wydaje się prawdopodobieństwo, aby ekstrakt z 1589 roku pochodził bezpośrednio od brulionu (rozumianego jako tekst nieukończony redakcyjnie), z którego powstał rękopis ACap B89. W tym przypadku odpowiedzialny za wydanie opisu notariusz Jan Niepruszewski byłby też właściwym redaktorem, wyraźnie niedokończonego (chaotycznego) jeszcze tekstu. Wydaje się to mało prawdopodobną praktyką. Powołując się na fakt wypożyczenia LBGukXVI z archiwum kapituły, należy stwierdzić, że arcybiskupi dążyli raczej do korzystania z czystopisów. Ku odrzuceniu tej koncepcji skłania również zakaz wykonywania odpisów z brulionu łączycko-łowickiego, co zdaje się być objawem reakcji odpowiednich władz kościelnych na taką praktykę. Należy sądzić, że w samej kancelarii arcybiskupiej istniała świadomość kancelaryjna wykluczająca takie zachowania.

Mimo braku materiału porównawczego podobne problemy z redakcją tekstu można zdiagnozować przy opisie parafii Zduny⁸⁴. Analiza tego fragmentu wyjaśnia nieobecność w LBG opisu parafii w Sulmierzycach. Wbrew twierdzeniu Jana Korytkowskiego⁸⁵ kościół w Sulmierzycach ma co najmniej XV-wieczną metrykę, co potwierdzają rozsiiane w źródłach i literaturze wzmianki o plebanach⁸⁶. Trudno też sobie wyobrazić, aby lokowane w 1457 roku miasto⁸⁷ mogło obyć się bez kościoła parafialnego. Porównanie opisu parafii Zduny z informacjami z wizytacji archidiakonatu kaliskiego z początku XVII wieku⁸⁸ pokazuje, że wsie wymienione w LBG jako należące do parafii Zduny – Chwaliszewo i Uciechów – należały do parafii Sulmierzyce, a Zduny mają tam tylko jedną wieś parafialną, czyli Perzyce, niewymienioną w księdze uposażeń. Na błąd w LBG wskazuje

⁸³ LBG 2, s. 5.

⁸⁴ LBG 2, s. 19-20; AAG, ACap B89, k. 7v-8r

⁸⁵ LBG 2, s. 20, przypis.

⁸⁶ ADWł, Konsystorz Kaliski 11, k. 35v (wikariusz); S. Kozierowski, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1935, s. 392; J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 492.

⁸⁷ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, z. 11, Warszawa 1973, s. 55.

⁸⁸ ADWł. AAG Wiz. 3, s. 194-209.

również XIV-wieczny falsyfikat opisujący uposażenie kościoła w Zdunach – wspomina on Perzyce, nie informuje o Chwaliszewie i Uciechowie⁸⁹. Pomyłkę uprawdopodobnia lokalizacja tych miejscowości. Wszystko to pozwala przypuszczać, że w zapisce o Zdunach w ACap B89 doszło do przemieszania informacji⁹⁰. Wątpliwa jest również podawana w LBG informacja, że Zduny były miastem królewskim oddanym w zastaw Jutroskiej (chodzi o Annę Jutroską). Co prawda sytuacja własnościowa Zdun ustabilizowała się dopiero na kilka lat przed spisaniem kaliskiej części LBG (w 1516 roku biskup wrocławski sprzedał swoje prawa do miasta Annie Jutroskiej i Dorocie Kobylańskiej, kończąc serię konfliktów), jednak żadne inne źródło nie wspomina o Zdunach jako królewszczyźnie. Na przełomie lat 1521 i 1522 Zduny stanowiły najpewniej niepodzielną własność Anny Jutroskiej⁹¹. Miastem królewskim były zaś Sulmierzyce. Redaktor LBG mając formularz w większości uzupełniony informacjami o Sulmierzycach zamiast o Zdunach i posiadając własną wiedzę o właścicielach miasta, starał się prawdopodobnie pogodzić te wiadomości (lub miał już przemieszane informacje) i określił Zduny jako dzierżawę.

Podsumowując, funkcjonowanie opisu archidiaconatu kaliskiego w XVI wieku można przedstawić następująco. Prawdopodobnie pierwszy czystopis z tym tekstem (ze względu na znak wodny można przyjąć, że był to ten zachowany do dziś) powstał dość szybko po zgromadzeniu materiału (przemawia za tym logika i waga akcji opisu całej diecezji), prawdopodobnie w kancelarii arcybiskupa. Jeśli trafił do archiwum kapituły (co wydaje się prawdopodobne), to należy przypuszczać, że tak jak LBGukXVI był wypożyczany arcybiskupowi, względnie faktycznie znajdował się przy nim przez większość czasu. Sytuacja zmieniła się między latami 1568 a 1589, kiedy na podstawie istniejącego jeszcze brulionu sporządzono drugą kopię czystopisu – gdyby wcześniej były dwa egzemplarze, można się spodziewać, że kapituła miałaby jeden z nich w 1568 roku. W 1589 roku wykonanie ekstraktu potwierdza istnienie egzemplarza zaginionego, cechy zaś egzemplarza zachowanego w AAG wykluczają, aby ten mógł powstać później. Warto też wyjaśnić, dlaczego to tom kaliski szybciej doczekał się drugiej kopii niż LBGukXVI – tom kaliski liczy nieco ponad 40 kart, a LBGukXVI ponad 250. Wykonanie tego pierwszego było o wiele mniej problematyczne.

Znany nam tekst LBG jest więc efektem dość długiego procesu administracyjno-kancelaryjnego zainicjowanego przez J. Łaskiego. Jak się zdaje, arcybiskup przez cały czas kontrolował prace nad księgą uposażeń, wyznaczając do tego zadania zaufanych ludzi. Informacje zbierano na podstawie wcześniej przygotowanego kwestionariusza, redagowano i w końcu sporządzono czystopisy, które stały się jednym z podstawowych źródeł informacji o diecezji. Do realizacji tego zadania została wykorzystana zapewne znaczna liczba osób. Na cały ten proces

⁸⁹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Warszawa-Poznań 1982, nr 5.

⁹⁰ Możliwość ta była już rozpatrywana w literaturze (T. Jurek, *Właściciele rezydencji*, w: R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytne rezydencje właścicieli miasta*, Łódź 1999, s. 246, 249, przyp. 16).

⁹¹ Tamże, s. 263-267.

trzeba patrzeć jako pewien etap profesjonalizacji administracji kościelnej, która od początków XVI wieku na coraz większą skalę odchodzi od opierania się tylko na pojedynczych dokumentach czy księgach wpisów (będących jak sama nazwa wskazuje niczym więcej niż zbiorem wpisów, a nie jednolitymi aktami) i wykorzystuje coraz większych rozmiarów dokumentację administracyjną, tworzoną na potrzeby zarządzania i kontrolowania struktur kościelnych oraz ich majątku. Jak jednak pokazuje przykład parafii w Dobrcu, nie udawało się uniknąć przy tej pracy błędów i braków.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Kapituły Metropolitalnej
 ACap B.5, Inventarium universorum bonorum Archiep. Gnesn.;
 ACap B19, Acta Capituli Gnesnensis;
 ACap B196, Visitatio bonorum mense Capitularis Ecclesie Metropolitane Gnesn. per Joannem Zierniczsky Canonicum procuratoremque tune generalem eiusdem Capituli....;
 ACap B20, Liber actorum Capituli Ecclesie Metropolitane Gnesnensis;
 ACap B23, Acta Capituli Gnesnensis;
 ACap B87, Liber proventuum beneficiorum Ecclesiasticorum sub Archidiaconatibus Gnesnensi, Unieioviensi et Curzeloviensi consistentium;
 ACap B88, Liber proventuum beneficiorum archidioecesis gnesnensis: archidiaconatus Lanciensis;
 ACap B89, Liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis: archidiacon. Calisiensis;
 ACap B89a, Liber beneficiorum archidiaconatum Gnesnensis, Uniejowviensis, Curzeloviensis per M. Kociorowski ... ex antique [1513] originali,
 ACap B89b, Liber beneficiorum arch. Lanciensis.
- Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej
 Wiz. 1, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1602;
 Wiz. 3, Akta wizytacji archidiaconatu gnieźnieńskiego 1608-1609;
 Wiz. 4, Akta wizytacji archidiaconatu kaliskiego 1610-1611.
- Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta Archidiecezji Gnieźnieńskiej
 Akta Konsystorza Foralnego w Kaliszu, 9;
 Akta Konsystorza Foralnego w Kaliszu, 10;
 Akta Konsystorza Foralnego w Kaliszu, 11;
 Akta Konsystorza Foralnego w Kaliszu, 12.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu
 Akta miasta Kalisza, sygn. I 236, Księga spraw wynikających z nadzoru miasta nad kościołami w Dobrcu i w innych wsiach miejskich;
 Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu, Kalisz Gr. 249.

Źródła drukowane

- Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599 roku przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła*, cz. 1, wyd. C. Skowron, Lublin 1965.
Akta wizytacji katedry wawelskiej oraz kościołów diecezji krakowskiej, wyd. E. Bularz, Kraków 2014.

- Das Lebuser Stiftsregister von 1405. Studien zu den Sozial- und Wirtschaftsverhältnissen im mittleren Oderraum zu Beginn des 15. Jahrhunderts*, wyd. H. Ludat, Wiesbaden 1965.
- Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collatae*, t. 1, Posnania 1883.
- Długosz Jan, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. A. Przewdziecki, t. 1-3, Cracoviae 1863-1864.
- Jana Łaskiego *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1-2, Gniezno 1880-1881.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, Poznań 1879.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz, Warszawa-Poznań 1982.
- Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław 1968.
- Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1-2, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880-1881.
- Liber beneficiorum dioecesis Posnaniensis anni 1510*, wyd. J. Nowacki, Poznań 1950.
- Liber beneficiorum domus Corone Marie prope Rugenwold 1406-1528*, wyd. H. Lemcke, Stettin 1919.
- Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, wyd. H. Markgraf, W. Schulte, *Codex diplomaticus Silesie*, t. 14, Breslau 1889.
- Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis*, t. 11, Vladislavia, 1891.
- Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Cracovia 1920.
- Volumina Legum*, t. 3, Petersburg, 1859.

Opracowania

- Abraham Władysław, *Ustawodawstwo kościelne o archiwach*, „Archeion”, 4 (1928) s. 1-14.
- Chocz, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 602-603.
- Chodyński Zenon, *Liber beneficiorum*, w: *Encyklopedia kościelna*, t. 12, Warszawa 1879, s. 185.
- Gigilewicz Edward, *Liber beneficiorum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 946.
- Jabłońska Anna, *Struktura kapituły uniejowskiej w świetle Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 72 (2001) s. 95-106.
- Jelonek Krystyna, *Czas powstania rękopisu „Liber beneficiorum” Jana Długosza na podstawie znaków wodnych*, w: *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, Warszawa-Kraków 1985, s. 155-159.
- Jelonek Krystyna, *W sprawie „Liber beneficiorum” Jana Długosza*, „Studia Historyczne”, 12 (1969) nr 3, s. 429-439.
- Jurek Tomasz, *Właściciele rezydencji*, w: R. Grygiel, T. Jurek, *Zduny. Późnośredniowieczne i nowożytnie rezydencje właścicieli miasta*, Łódź 1999, s. 243-279.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, *Województwo poznańskie*, z. 19, Pow. pleszewski, oprac. A. Kodurowa i in., Warszawa 1959.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, *Województwo poznańskie*, z. 11, Pow. krotoszyński, oprac. Z. i J. Kęmbłowscy, Warszawa 1973.

- Korytkowski Jan, *Arcybiskupi gnieźnieńscy: prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. 2, Poznań 1888.
- Korytkowski Jan, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 1-4, Gniezno 1883.
- Kowalski Marek Daniel, *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części „Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis” Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze”, 46 (2008) s. 83-94.
- Kowalski Marek Daniel, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000.
- Kowalski Marek Daniel, *Źródła i wiarygodność informacji w Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis Jana Długosza*, w: *Jan Długosz (1415-1480) życie i dzieła*, red. L. Korczak, M.D. Kowalski, P. Węcowski, Kraków 2016, s. 103-125.
- Kozierowski Stanisław, *Schematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej*, Poznań 1935.
- Kujawski Witold, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: część 1: wizytacje XVI i XVII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997) s. 27-161.
- Kuraś Stanisław, *Regestrum ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966.
- Librowski Stanisław, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej: 2: Część 1: akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: zeszyt 2: sygnatury 21-66: akta z lat 1755-1766*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 29 (1974) s. 5-156.
- Librowski Stanisław, *Repertorium akt wizytacji kanonicznych dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej: Część 1: akta przechowywane w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku: zeszyt 1: sygnatury 1-20: akta z lat 1602-1755*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 28 (1974) s. 41-219.
- Litak Stanisław, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, 5 (1962) nr 3, s. 41-58.
- Luciński Jerzy, *Liber beneficiorum Jana Długosza. Uwagi krytyczne*, „Studia Źródłoznawcze”, 13 (1968) s. 147-160.
- Łukowski Jan, *Liber beneficiorum Jana arcybiskupa Łaskiego*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 10 (1878) s. 1-109.
- Mielczarski Stanisław, Szaflik Józef, *Zagadnienie lanów pustych w Polsce XV i XVI wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1 (1956) z. 2, s. 55-103
- Nowacki Józef, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964.
- Nowacki Józef, *Liber beneficiorum*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 5 (1950) nr 1-12, s. 341-343.
- Pociecha Władysław, *Drzewicki Maciej*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, red. W. Kopczyński, Kraków 1939-1946, s. 409-412.
- Poniewozik Leszek, *Obraz parafii małopolskich w świetle Liber beneficiorum Jana Długosza. Luki i wybrane możliwości uzupełnienia*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 108 (2017) s. 237-271.
- Ratajczak Krzysztof, *Szkolnictwo w Wielkopolsce na tle sąsiadów w okresie średniowiecza*, Poznań 2017.
- Regesty wybranych zapisek z akt działalności arcybiskupów gnieźnieńskich z lat 1466-1806*, wyd. H. Rybus, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 3 (1961) s. 111-404.

- Słowiński Jan, *Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI-XVII wieku. Studium paleograficzne*, Lublin 1992.
- Stanisław Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów-Warszawa-Kraków 1987.
- Starzyński Marcin, „*Nomina abbatum monasterii Clare Tumbae alias Mogiła*”: przyczynek do krytyki „*Liber beneficiorum*” Jana Długosza, „*Studia Historyczne*”, 47 (2004) z. 2, s. 139-156.
- Tafiłowski Piotr, *Książka w kościołach parafialnych archidiecezji gnieźnieńskiej w świetle Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 79 (2003) s. 453-460.
- Tomczak Andrzej, *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV-XVIII w.)*, Toruń 1964, s. 234-237.
- Wasserzeichensammlung Piccard*, <https://www.piccard-online.de> (dostęp: 20.10.2018)
- Wilk-Woś Zofia, *Późnośredniowieczna kancelaria arcybiskupów gnieźnieńskich (1437-1493)*, Łódź 2013.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Kolęda – meszne – stołowe na ziemiach polskich. Problem rejonizacji*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 625-638.
- Wiśniowski Eugeniusz, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004.
- Wyczawski Hieronim, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1990.
- Wyczawski Hieronim, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956.
- Zajączkowski Stanisław, *Sieć parafialna na terenie przedrozbiorowego powiatu radomszczańskiego w początkach XVI w.*, „*Zeszyty Radomszczańskie*”, 3 (2009) s. 87-151.
- Zdanek Maciej, *Rola dokumentu w opisach klasztorów cysterskich w Liber beneficiorum. Przyczynek do archiwalnych kwerend Jana Długosza*, w: *Klasztory, miasta, zamki w życiu i twórczości Jana Długosza*, red. J. Rajman, D. Żurek, Kraków 2016, s. 341-373.

ANEKS I

W tabeli przedstawiono cztery przekazy opisów parafii św. Michała w Dobrcu Wielkim pod Kaliszem:

LBG II – tekst podany za wydaniem J. Łukowskiego (LBG II, s. 42-43), opartym na zachowanym opisie archidiaconatu kaliskiego (AAG, ACap B 89, k. 19r). Wydanie nie zawiera żadnych błędów względem rękopisu, istnieją jedynie drobne różnice wynikające z klasyfikacji łaciny (dodanie dyftongów, scholae zamiast scole itp.). W podanym tekście usunięto jedynie oznaczenia edytorskie J. Łukowskiego (kursywa przy nazwach własnych, wielokropki na oznaczenie opuszczeń w tekście) i wprowadzono własne.

Inw. – tekst wpisany do inwentarza kościoła w Dobrcu (Poznań, Archiwum Państwowe, Akta miasta Kalisza I 236, s. 30).

Wiz. – tekst z brulionu wizytacji z lat 1603-1607 (Włocławek, Archiwum Diecezjalne, AAG Wiz. 1, s. 8).

Gr. – tekst z księgi grodzkiej z 1613 r. (Poznań, Archiwum Państwowe, Kalisz Gr. 249, k. 70v-71v).

We wszystkich przypadkach podany został tylko właściwy tekst opisu – bez treści kancelaryjnych towarzyszących ekstratom. Tekst oddano zgodnie z instrukcją Wolffa (A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI w.*, „Studia Źródłoznawcze” 1 (1957) s. 155-184, rozwijając jednak wszystkie skróty i nie zaznaczając długości wersów. Zrezygnowano z przypisów rzeczowych. Ze względu na cel, jakim jest porównanie przekazów, wprowadzono dodatkowe oznaczenie dla wyróżnienia treści merytorycznej.

Pogrubienie – treść unikalna dla danego przekazu (nie oznaczono różnicy o charakterze leksykalnym, typu *solvit* zamiast *dat*).

Podkreślenie – treści pominięte w rękopisie ACap B89.

[1] – numeracja fragmentów przemieszanych w rękopisie ACap B89 względem odpisów z LBG arcybiskupa.

LBG 2	Inw.	Wiz.	Gr.
Ista villa est civitatis Calissiensis, in qua est ecclesia tituli sancti Michaelis, in qua est dos plebanalis ampla, in qua aedificia plebanalia et schola. Item laboriosi Mathias Woyczlaw et Martinus Skubych, cmethones de Dobrzec et vitrici ecclesiae praefatae iurati dixerunt, duos	Ista villa est civitatis Calissiensis, in qua est ecclesia tituli sancti Michaelis, in qua est dos plebanalis ampla, in qua aedificia plebanalia, <u>vicarii</u> et scholae. Item laboriosi Mathias Woyczlam et Martinus Skubicz kmetones de Dobrzec victricii ecclesiae praefatae iurati	Ista villa <Dobrzec< est civitatis Calissiensis, in qua est ecclesia tituli sancti Michalis, in qua est dos pleban[alis] ampla, in qua aedificia plebanalia, <u>vicarii</u> et scholae. Item laboriosi Mathias Woyczlaw et Martinus Skobich de Dobrzec victrici ecclesiae praefatae	[k. 71r] Ista villa Dobrzec est civitatis Calissiensis, in qua est ecclesia sancti Michaelis, in qua est dos plebanalis ampla, in qua aedificia plebanalia, <u>vicarii</u> et scholae. Item laboriosi Mathias Wojslaw et Martinus Skubich cmethones de Dobrzec, victrici ecclesiae praefatae

<p>mansos agri plebanalis esse sitos inter agros cmetonales; item duas piscinas unam circa rivum et penes domum scole, que est plebanalis, alteram piscinam prope eandem, que non ad plebanatum, sed ad altare tituli s. ^a in ecclesia ^b Calissiensis pertinet; item dixerunt, duas villas esse parochiales, videlicet eandem Dobrzecz, que de quolibet manso unam metretam siliginis et alteram avenae eidem plebano solvit; item villa [5] Ogrody parochiana, in qua ortulani sunt incolae, nihil aliud preter mensalia solvunt, scilicet quilibet paterfamilias per unum grossum; [3] item et alias villas alterius parrochiae esse dixerunt, que eidem plebano in Dobrzecz aliquid solvunt, [4]videlicet Pywonycze que ex duobus tantum campis eiusdem villae decimas manipulares ipsi plebano in Dobrzecz solvit, ex tertio vero campo ville eiusdem decima manipularis reverendissimo domino archiepiscopo pertinet; [1] item Schulyslavycze,</p>	<p>dixerunt et recognoverunt, duos mansos agri plebanalis esse sitos iuxta agros cmetonales; item duas piscinas, unam penes domum scholae, alteram prope eandem. Item dixerunt <u>tres villas esse parochiales, videlicet eandem Dobrzecz, quae de quolibet manso unam metretam siliginis et alteram avenae eidem plebano dat. [1]Item villam[!] Sulislavice de qua idem plebanus decimas praediales et cmetonales percipit. [2]Item villa Gay decimas praediales solvit. Item dixerunt quod ad praefatam ecclesiam pertinet et alia ecclesia, huius mater <quondam>, tituli sancti Gotardi in Rypink, ad quam sunt fundati duo mansi agri, quos possident cmetones iure emptorio <et hortus extra molendinum> ad dictam parrochiam pertinent. [3]Item et alias villas alterius esse parrochiae dixerunt, [4]videlicet Piwonice, quae eidem plebano decimas manipulares solvit. [5]Item Ogrody parochiana, in qua ortulani sunt incolae, nil aliud praeter mensalia solvunt,</u></p>	<p>iurati dixerunt et recognoverunt, duos mansos agri plebanalis esse sitos iuxta agros cmetonales; item duas piscinas, unam penes domum scholae, alteram prope eandem. Item dixerunt <u>tres villas esse parochiales, videlicet eandem Dobrzecz, quae de quolibet manso 1 metretam siliginis et alteram avenae eidem plebano dat. [1]Item villa Sulislavice de qua idem plebanus decimas praediales et cmetonales percipit. [2]Item villa Gay decimas praediales solvit. Item dixerunt, quod ad praefatam ecclesiam pertinet et alia ecclesia tituli sancti Gotardi, ad quam sunt fundati 2 mansi agri, quos possident cmetones iure emptorio, ad dictam parrochiam pertinetes. [3]Item et alias villas alterius parrochiae esse dixerunt, [4]videlicet Piwonice, quae eidem plebano decimas manipulares solvit. [5]Item villa Ogrody parochiana, in qua hortulani sunt incolae, nihil aliud praeter mensalia solvit, scilicet paterfamilias quilibet per 1 grossum. Item</u></p>	<p>iurati dixerunt et recognoverunt, duos mansos agri plebanalis esse sitos iuxta agros cmetonales; item duas piscinas, unam penes domum scholae, altera prope eandem. Item dixerunt <u>tres villas esse parochiales, videlicet eandem Dobrzecz, quae de quolibet manso unam metretam siliginis et alteram avenae eidem plebano dat. [1]Item villa Sulisawice, de qua idem plebanus decima praedialis et cmetonales percipit. [2] Item villa Gaj decimas praediales solvit. Item dixerunt, quod ad praefatam ecclesiam pertinet et alia ecclesia tituli sancti Go- /k. 71v/ thardi, ad quam sunt fundati duo mansi agri, quos possident cmetones iure emptorio, ad dictam parrochiam pertinent. Item hortus extra molendini. [3]Item et alias villas alterius parrochiae esse dixerunt, [4]videlicet Piwonice, quae eidem plebano decimas manipulares solvit. [5]Item villa Ogrody parochiana in qua hortulani sunt incolae, nihil aliud praeter mensalia solvunt, scilicet quilibet</u></p>
---	--	--	--

<p>quae et prediales decimas manipulares et kmethonales eidem plebano in Dobrzecz solvit; [2]item Gay, villa, decimas prediales tantum eidem plebano solvit. Item dixerunt, patronos ecclesie praefate esse consules civitatis Calissiensis, eiusdem villae dominos.</p>	<p>scilicet quilibet pater familias per unum grossum. <u>Item dixerunt ex Minori Dobrzecz plebanum eundem sumere alternis annis de quilibet manso metretam siliginis et alteram avenae.</u> Item dixerunt patronos ecclesiae praefatae esse consules civitatis Calissiensis, eiusdem ville dominos.</p>	<p><u>dixerunt ex Minori Dobrzecz plebanum eundem sumere alternis annis de quolibet manso metretam siliginis et alteram avenae.</u> Item dixerunt patronos ecclesiae praefate esse consules civitatis Calissiensis, eiusdem ville dominos.</p>	<p>ptarefamilias per unum grossum. <u>Item dixerunt ex Minori Dobrzecz plebanum eundem sumere alternis annis de quolibet manso metretam siliginis et alteram avenae.</u> Item dixerunt patronos ecclesiae praefatae esse consules civitatis Calissiensi, eiusdem villae dominos.</p>
--	---	--	--

^a Przerwa na wpisanie wezwania altarii.

^b Przerwa na wpisanie wezwania kościoła.

^c Nadpisane nad wierszem.

ANEKS II

Opisy parafii Bąkowo i Błonie zawartych w brulionie łączyczo-łowickiej części LBG i ich ostateczne redakcje znane z wydania Łukowskiego. Według instrukcji Wolffa, z zastrzeżeniami jak w Aneksie I.

Oznaczenia:

Pogrubienie – treść unikalna dla brulionu

Podkreślenie – treść unikalna dla czystopisu

[1] – kolejność treści według brulionu.

AAG, Archiwum Kapituły Metropolitarnej, ACap B88, k. 63-63v	LBG 2, s. 432-433 (Wydanie wg czystopisu)
<p>Item parochia Blonie</p> <p>[1]Ecclesia parochialis in Blonie, iurispatronatus^a regii, est lignea in optima proportione edificata, tegulis ligneis tecta. Cuius ecclesie erectionem non habetur etc. [2]Item plebanus istius ecclesie habet curiam et aream ita latam facit duo mansi se extendit pro dote plebanali <circa ecclesiam iacentem^b>. Item <ibidem^b> habet duos mansos agris contiguos in omnibus tribus campis pro dote plebanali ab aliis agris kmethonalibus distinctos et emensuratos. Item habet ortum ex opposite agrorum suorum ita latum facit duo mansi se extendum.</p>	<p>BLONYE</p> <p>[6]Villa regalis, [1]in eadem ecclesia parochialis tituli Omnium Sanctorum, de iure patronatus regis Poloniae pro tempore existentis, quam pronunc <u>obtinet honorabilis Gregorius de Slup, ex praesentatione serenissimi principis domini Sigismundi moderni regis Poloniae: qui propter paucitatem proventuum non valet secum tenere alium capellanum in vicarium, solum ministrum, quem ex proventibus mensae suae plebanalis pro posse salariat;</u></p> <p>[3]ad quam iure parochiali ultra praedictam villam Blonye aliae duae villae, videlicet Leka et Zawadka ex antiquo spectant et pertinent;</p> <p>[4]habetque pro dote et fundo bona et</p>

[3]Item istius ecclesie ville parrochiales ad eam iure parrochiali attinentes sunt tres, videlicet ipsa Blonie, ubi ecclesia est erecta, Lanka, Zawathka.

[4]Item istius ecclesie proventus <in parrochia^b> sunt huiusmodi qui sequuntur. [5]Et primo in [6]villa regalis Blonie, ubi ecclesia est erecta, [5]post agros regales prediales decima manipularis ad eandem ecclesiam spectat, **valoris unius marce ad omne minus.**

[7]Post laneos vero kmethonales tam possessionatos quam desertos decima pecuniaria dividitur; una medietas videlicet provenit ad prebendam et canonicatum Lanciensem, residua medietas ad religiosos in Lankoschyn. [8]Item in eadem villa est advocatus, qui habet suos advocatie proprios octo laneos integros et quatuor laneos alios kmethonales liberos ex donatione regia specialiter advocatia donatos et asscriptos. De agris propriis advocatie, quando eos colit, decimam, [k. 63v] parrochiali in Lankoschyn solvit; de aliis vero quatuor laneis kmethonalibus ad prebendam et canonicatum ecclesie collegiate Lanciencis.

Item in eadem villa [M?]athor habet duos laneos cum dimidio kmethonales ex donatione regia sibi asscriptos, ex quibus decima solvit et kmethonalis. [9]Item plebanus istius ecclesie in eadem villa post omnes laneos kmethonales et advocatie missalia habet, videlicet de quolibet laneo sive manso tres choros frumenti – unum cum dimidio choris silignis et tantumdem avene.

[10]Item in villa Lanka post totam villam decima manipularis ad mensam archiepiscopalem spectat et pertinet. <Solum colendam.^b>

[11]Item in villa Zawathka decima manipularis prediali dividitur in duas partes; una pars provenit ad curatum parrochie in Blonye, alia vero ad prebendam et canonicatum Lanciensem, **valoris sedecim grossos ad omne minus.**

[12]Item curatus parrochie prefate solvit contributionem a marca argenti et denarii sancti Petri quatuor grossos et a nota grossum.

proventus infrascriptos, quorum modo extat eadem ipsa ecclesia et rector ipsius in possessione pacifica et quieti; [5]et primum in praedicta Blonye habet decimam manipularem post omnes agros praedii regalis provenientem, quam conducere solet curru proprio in dotem plebanalem; [2]item habet unam specialem aream pro curia plebani satis latam et spatiosam ex opposito agrorum praedii plebanalis cum hortis in postico et ante aream hinc inde consistentibus et adiacentibus et in quolibet campo trium camporum per duos mansos agri in latitudine et longitudine se protendentes, prout agri cmethonales protenduntur, etiam cum pratis mansos eosdem ex antiquo concernentibus; [9]item cmethones pro eadem ecclesia nec non et advocatus solvunt missalia de quolibet manso per unum corum cum dimidio siliginis et per unum cum dimidio avenae [13]item et colendam per unum grossum, [7]loco vero decimae manipularis solvunt pecuniariam ex quolibet manso per octo grossos, et percipiunt eam per medium canonicus Lanciencis pro canonicatu et praebenda, quos obtinet modo dominus doctor Dominicus pro dimidia parte et pro alia dimidia parte plebanus de Lakoschyno; [8]scultetus tamen ex agris scultetiae, videlicet octo mansis huiusmodi decimam pecuniariam solvit pro praedicto plebano in Lankoschyn, sed quia dictae scultetiae adiuncti sunt alii quatuor mansi cmethonales ex speciali posteriori donatione regali alii quatuor mansi cmethonales, ex quibus datur huiusmodi pecuniaria decima pro praedicto canonicatu et praebenda Lanciencis.

[11]Zawathka, villa sub eadem parrochiali in Blonye, cuius villae decima manipularis ex agris cmethonalibus proveniens spectat ad canonicatum et prebendam Lancienses, quos obtinet modo dominus doctor Dominicus, ex agris vero praedialibus certis datur pro eisdem canonicatu et praebenda et ex certis pro eadem parrochiali et plebana in Blonye, et [13]cmethones eiusdem villae pro eadem parrochiali solummodo colendam de quolibet manso per grossum solvent.

<p>[13]Columbacionem ex dictis tribus villis superius descriptis plebanus parrochie istius habet, de quolibet laneo kmethonali possessio-natio per grossum.</p>	<p>[10]Laka, <u>villa mensae archiepiscopalis ecclesiae Gnesnensis</u> sub eadem parochiali in Blonye, cuius incolae nihil aliud pro eadem parochiali solvunt, [13]solum columbationem de manso per grossum et decimas manipulares ex omnibus et singulis agris dempta una parte unius campi pro mensa archiepiscopali solvunt; <u>de dicta autem parte praedicti campi pro certis canonicatus et praebendae canonico ecclesiae Unyeoviensis, quos modo obtinet dominus Nicolaus Bedlenskj.</u></p> <p>[12]Taxata est eadem ecclesia ex antiquo ad unam marcam argenti, quo vero ad denarium S. Petri camerae ad duos scotos.</p>
---	---

AAG, Archiwum Kapituły Metropolitarnej, ACap B 88, k. 108v-110	LBG 2, s. 500-502 (Wydanie wg czystopisu)
<p>Item parochia Bancowo^c</p> <p>Ecclesia parochialis in villa Bancow est lignea, tota tegulis ligneis tecta etc. [k. 109]</p> <p>[1]De collatione custodis ecclesie collegiate Lowiczensis. Erectionis privilegium ipsius habetur etc. [2]Item plebanus istius ecclesie habet curiam et aream pro dote plebanali, iuxta ecclesia situatam et emensuratam.</p> <p>Item in eadem villa habet duos laneos agri, ad dotem plebanalem spectantes et cum pratis ex opposito agrorum. Item habet ortum in dote plebanali.</p> <p>[3]Item istius plebanie ville parochiales ad eam spectantes sunt sex, videlicet primo ipsa Bancowo <due^b> ubi ecclesia est erecta, item Wiskitnycza, Rzassno, Buguria <duplex^b>, Dambowagora et Ostoyia.</p> <p>Item in parochia plebanales istius plebanie ecclesieque proventus sunt isti qui sgeunntur.</p> <p>[4]Et primo in villa Bankow, ubi ecclesia est erecta, de predialibus agris decima manipularis ad plebanum istius plebanie spectat valoris trium fertonum. [5]Item in eadem villa tres advocati, loco decime manipularis ex eorundem agris provenientis et ad istam ecclesiam spectantis, solvent isti plebano <plebanie istius^b> singulis annis tres fertones.</p> <p>[6]Item in eadem villa Bancow plebanus istius</p>	<p>BANKOW</p> <p><u>Villa mensae archiepiscopalis</u>, in eadem ecclesia parochialis SS. Adalberti et Nicolai, martyrum et pontificum, <u>quae est vicaria perpetua custodiae ecclesiae collegiatae beatae Mariae Lovicensis, ex eo, quia ex eadem parochiali ipsa custodia, quae est tertia dignitas in eadem collegiata Lovicensi est fundata et dotata, [1]</u>iusque patronatus et praesentandi ipsius vicariae perpetuae, vacatione occurrente, est reservatum pro custode eiusdem ecclesiae Lovicensis; quam et modo obtinet honorabilis Jacobus Boyanowskj ex praesentatione domini <u>Parznyewskj, protunc custodis;</u></p> <p>[3]ad quam iure parochiali ex antiquo ultra villam praedictam Bankowo, aliae villae infrascriptae videlicet, alia Bankowo, Wyskythnycza, Rzassno, Boguria, Dembowagora et Osthoya spectant et pertinent; cuius quidem vicariae perpetuae vicario pro tempore existenti ex proventus ad eandem ex antiquo spectantibus, pro dote et fundo reservati sunt proventus et obventiones et bona infrascripta;</p> <p>[2]et primo in eadem Bankowo area dotis plebanalis pro curia et in eadem modo curiam habet cum horto ipsam aream concernente ; <u>item et aliae areae pro vicario et ministro;</u> item duo mansi agrorum, prout ex antiquo, plebanus</p>

plebanie post kmethones missalia habet, de quolibet laneo per sex choros frumenti - tres siliginis et tres avene; <et colendam de manso per grossum^{b>}. **Summa octoginta chori siliginis et tantumdem avene.**

[k. 109v]

[7]Item Wiskithnycza de agris predialibus decima manipularis ad istius plebanie[!] spectat, valoris medie marce, de laneis vero kmethonalibus spectat et pertinent ad cutodiam collegiate ecclesie Lowiczensis.

[8]Item Rzaszno, ibidem **predium non est**, nisi kmetones de laneis posesionatis kmethonalibus loco decime manipularis missalia, de desertis vero et de agris advocatie decimam manipulearem custos collegiate ecclesie Lowiczensis tollit et percipit.

[9]Item in Buguria **post totam villam de omnibus laneis kmethonalibus custos Lowiczensis |loco| decime missalia de agris autem ibidem advocatie decimam manipulearem tollit. <Custos^{b>}.**

[10]Item in Dambowagora de predialibus agris heredum decima manipularis ad istius plebanie plebanum spectat, valoris unius cum dimidia marce, post laneos autem kmethonales spectat et pertinet ad custodiam Lowicziensem.

[11]Item in Ostoyia, ibidem totum heredes, post qualibet[?] predia decima ad istius plebanie plebanum spectat, valoris unius cum dimidia marce.

[12]Item heres in Pleczska Dambrowa loco decime post predium eius provenientis et ad istam ecclesiam in Bancow spectantis, quam dat ibidem plebano suo in Pleczska Dambrowa, solvit plebano istius plebanie **unam marcam cum sex grossis peccuniaris.**

[13]Item plebanus istius plebanie solvit [k. 110] contributionem a duobus marcis argenti. Custos Lowiczensis pro eo consuevit solvere tres fertones et solus fecit[?].

ipsius ecclesiae habuit cum pratis [6]necnon annonis missalium, quo solvunt ipsius villae Bankowo incolae ex omnibus et singulis agris cmethonalibus de quolibet manso per tres coros siliginis et per tres avenae, necnon ratione colendae per unum grossum; [4]item et decima manipularis ex agris praedialibus, quam conducit ex antiquo ipsius plebanus curru proprio in dotem plebanalem; [5]item sculteti eiusdem villae ex eorum agris scultetiae ratione ratione decimae solvunt tres fertones singulis annis eiusdem ecclesiae rectori, prout ex antiquo; item et in aliis infrascriptis: [7]Vyskythnycza, villa sub eadem parochiali, in qua sunt agri praediales speciales ab agris cmethonalibus distincti, ex quibus decimas manipulares provenientes percipit eiusdem ecclesiae in Bankow rector; ex agris autem cmethonalibus custos ecclesiae collegiatae Loviciensis missalia et [8]in Rzaszno similiter rector dictae parochialis in dicta Bankow percipit decimam manipulearem ex agris praedialibus et custos ex agris advocatae et ex cmethonalibus missalia.

[9]Boguria, villa in eadem incolae pro parochialis suae praedictae in Bankowo rectore solum colendam, prout in aliis villis, solvunt et decimas manipulares necnon missalia pro custode ecclesiae Lovicensis.

[10]Dembova gora, villa sub eadem parochiali, in qua ex antiquo fuerunt et sunt agri praediales curiarum a cmethonalibus distincti, ex quibus decimae manipulares provenientes reservatae sunt pro parochialis praedictae rectore, ex agris autem cmethonalibus percipit eas custos ecclesiae Lovicensis.

[11]Ostoya, villa sub eadem parochiali, in qua ex antiquo non fuerunt aliqui agri cmethonales, solum praediales, ex quibus decimae manipulares provenientes spectant ad rectorem eiusdem ecclesiae in Bankow ex reservatione speciali, prout de praemissis in foundationis et erectionis litteris collegiatae ecclesiae Lovicensis expresse patet et continetur.

[12]Pleczka Dambrowa, villa, in qua habetur ecclesia parochialis, cuius villae haeredes ex antiqua ordinatione ratione decimae manipula

	<p>ris ex agris praedialibus in eadem provenientes, et quoudam ad parochialem in Bankow <u>tanquam matricem</u> spectantis, praedictaeque parochiali in Pleczka Dambrowa appropriatae et incorporatae ipsius villae Pleczka Dambrowa haeredum opera singulis annis ex eorum proventibus et censibus solvunt et solvere tenentur perpetuis temporibus praedictae parochialis in Bankow rectori per <u>unam sexagenam</u>.</p> <p>[13] Taxata est eadem ecclesia ex antiquo ad duas marcas argenti simul cum custodia, et solvit custos pro contributione, <u>dum et quando instituitur dupla, tres fertones et curatus in Bankow unum fertonem; quo vero ad denarium S. Petri camerae apostolicae, ignoratur.</u></p>
--	---

^a Na marginesie: *Omnium Sanctorum* (wezwanie kościoła).

^b Dopisane na marginesie lub nad wierszem.

^c Na marginesie: *s. Nicolai et Adalberti* (wezwanie kościoła), *Jacobus Boyanowski* (pleban).

**LASKI'S LIBER BENEFICIORUM: A MONOGRAPHIC ARTICLE
ON THE SOURCE CRITICISM OF THE GNIEZNO BOOK
OF BENEFICE**

Summary

There has been almost no source research on the books of benefice (*libri beneficiorum*) of Polish dioceses dating back to the end of the Middle Ages and the beginning of the early modern period in Polish historiography, the only exception being Jan Długosz's book of benefice. Given the significance of these sources for studying a wide array of historical problems, the lack of research on those mentioned above is a serious omission. The article attempts to fill this gap, focusing on a text about the archdeaconry of Kalisz (the creation of this document, its storage and function) included in *liber beneficiorum* of the diocese of Gniezno, drawn up on the orders of Archbishop Jan Łaski in the 1520s and early 1530s. The paper is narrow in scope and only attempts to address certain basic issues. The study of the problems mentioned above was based on the well-known description of the archdeaconry of Kalisz and information from other sources: consistory and chapter records, and the other volumes of Jan Łaski's *Liber Beneficiorum*, including the Łęczyca and Łowicz draft. In addition, other essential sources for the following study are the copies of the description relating to St Michael's Parish in Dobrzec (currently part of Kalisz), coming from the hitherto unknown description of the Kalisz archdeaconry of the Gniezno Book of Benefice. These copies are discussed more extensively and their edition is included in the appendix.

The article proposes hypotheses regarding the organization of work on Łaski's book of benefice, the methods of the text's preparation, and the function of the book over the first hundred years of its existence.

Key words: *liber beneficiorum*; the diocese of Gniezno; the archdeaconry of Kalisz; office practice

Translated by Aneta Kiper